

Universitetet
i Stavanger

DET HUMANISTISKE FAKULTET

MASTEROPPGAVE

Studieprogram: Master i historiedidaktikk	Vårsemesteret, 2011 Institutt for kultur- og språkvitenskap Det humanistiske fakultet Åpen
Forfatter: Kjersti Dybvig	..... (signatur forfatter)
Veileder: Hans-Jørgen Wallin Weihe	
Tittel på masteroppgaven: Folkemordet i Rogaland Engelsk tittel: The Genocide in Rogaland	
Emneord: historiedidaktikk, folkemord, Stavanger, jøder, politi	Sidetall: 110 + vedlegg/annet: 118 Stavanger, ... dato/år

Hvis nasjonaldagen 17. mai er noe å hedre og frigjøringsdagen 8. mai verdt å flagge for, burde 26. november være dagen vi minnes vårt største nederlag som nasjon.

Frode Fanebust (2009)

Forord

Jeg vil takke alle som på ulike måter har bidratt til å få denne oppgaven ferdig. Først og fremst veilederen min, Hans-Jørgen Wallin Weihe, dernest Marie Smith-Solbakken og Jan Bjarne Bøe ved Universitetet i Stavanger.

I tillegg vil jeg takke alle som har møtt meg for å diskutere enkeltspørsmål, alle som har svart på mail, gitt meg tilgang til private arkiver, svart på brev eller kommet med ulike innspill til oppgaven. Det gjelder, i alfabetisk rekkefølge: Hans Eirik Aarek, Lars Borgersrud, Bjarte Bruland, Liv Dypvåg, Kjell Eide, Terje Emberland, Torleif M. Engh, Frode Fanebust, Howard Jacobson, Jacob Jervell, Einar Kåre Johannessen, Per Ole Johansen, Paul Odland, Bernt Roughtvedt, Lena Skår Størseth, Samuel Steinmann, Alice Teigland, Egil Ulateig, Finn Waage og Bjørn Westlie.

Stavanger i mai 2011

Kjersti Dybvig

Til minne om jødene fra Rogaland:

Karl Jacques Ajzenberg, født 03.05.1911, overlevde Auschwitz, Ada Abigael Becker, født 20.01.1922, drept 03.03.1943, Hille Elieser Becker, født 15.08.1885, drept 01.12.1942, Judith Nina Becker, født 02.01.1888, drept 03.03.1943, Israel Josef Becker, født 26.05.1916, drept 00.03.1943, Ida Becker, født 04.02.1917, drept 03.03.1943, Sam Becker, født 08.04.1941, drept 03.03.1943, Julius Fein, født 15.05.1885, drept 00.02.1943, Rösi Fein, født 05.11.1892, drept 03.03.1943, Ruben Jehoda Fridmann, født 15.04.1898, drept 00.00.1943, David Joseff, født 23.04.1893, drept 00.00.1943, Sofie Joseff, født 01.09.1892, drept 03.03.1943, .Hildur Sara Joseff, født 25.01.1916, drept 03.03.1943, Selmer Samuel Joseff, født 13.11.1922, drept 01.01.1943, Ludwig Adolf Melzer, født 07.03.1886, drept 01.12.1942, Fanny Helene Meyer, født 26.11.1890, selvmord 09.07.1942, Moritz Rabinowitz, født 20.09.1887, drept 27.02.1942, Georg Rechenberg, 07.12.1902, overlevde Auschwitz, Hans Reichwald, født 29.09.1916, drept 17.01.1945, Edith Reichwald, gravid, født 16.08.1918, drept 03.03.1943, Harry Reichwald, født 23.11.1940, drept 03.03.1943, Jacob Reichwald, født 13.03.1887, drept 01.12.1942, Jeanette Reichwald, født 08.05.1886, drept 03.03.1943.

Gud, hvis du ennå ser:

det er ingen hverdag mer.

Det er bare stumme skrik,

det er bare sorte lik ....

Gunvor Hofmo (Vold, 2000, s.38)

Innholdsfortegnelse

1. Innledning

a) Bakgrunn	s. 6
b) Problemstilling	s. 8
c) Kilder	s. 10
c) Metodevalg	s. 13

2. Jødene i Rogaland

Første del: Hvem var de?	s. 20
Andre del: Hva skjedde med dem?	s. 47
Tredje del: Georg Rechenbergs historie	s. 63
Fjerde del: Litt om jødene i Agder	s. 68
Femte del: Stavangerpolitiet under okkupasjonen	s. 74

3. Et folkemord i Rogaland

Første del: Norsk antisemittisme etter 1900	s. 84
Andre del: Hvordan minnes jødene i Rogaland?	s. 99
Tredje del: Avslutning og oppsummering	s. 102

6. Referanseliste og vedlegg	s. 111
-------------------------------------	--------

I knew a fellow named Otto Kahn, who was a very rich man, and he gave a lot of money to the Metropolitan Opera House at one time. His close friend was Marshall P. Wilder, who was a hunchback. And they were walking down Fifth Avenue, and they came to a synagogue, and Kahn turned to Wilder and said, "You know I used to be a Jew". "Really?" said Wilder. "I used to be a hunchback".

Groucho Marx (Jacobson 2007, s. 3)

Første kapittel: Innledning

Første del: Bakgrunn

Eiganes gravlund i Stavanger, 26.10.2010.

Det er en kald dag, og jeg har tatt på meg altfor tynne sko. Alleene står nakne. Vinden biter i kinnene. En kvinne pakker ut celloen sin.

Folk kommer gående fra flere kanter av gravlundene. De går langsomt. Snakker lavmælt sammen. Noen håndhilser eller gir hverandre en klem. Alvorlige ansikter lyser opp i forsiktige smil ved synet av kjente. Med unntak av noen få som har kippa, kan jeg ikke si hvor mange med jødisk tilknytning som etter hvert samler seg i en halvsirkel rundt steinen. Det ligger et tungt alvor i luften. Av vemod, av sorg og en slags uforløst smerte. Jeg føler meg litt utenfor. Som om jeg har trengt meg inn i intimsfæren til en familie som har mistet sine aller kjæreste. Og jeg føler meg skyldig.

Hvor kommer denne skyldfølelsen fra? Fylkesordfører Tom Tvedt og varaordfører Bjørg Tysdal Moe i Stavanger kommer med en krans mellom seg, og gir dermed minnestunden det nødvendige offisielle stempellet. Rabbiner Joav Melchior fra Det Mosaiske trossamfunn i Oslo kommer sammen med dem. Etter hvert kommer også noen andre lokalpolitikere. Men det er noen jeg savner. Og når seremonien starter skjønner jeg hvem det er: Her er ingen representanter fra Rogaland Politikammer.

Politikerne beklager at det har tatt 68 år å få minnesteinen på plass. Men de understreker at nå har fylket og byen tatt ansvar. Steinen skal for alltid minne oss på at jødene fra Rogaland ble drept i det samme folkemordet som resten av jødene i Europa. Så vi står der i taus avmakt, mens vi tar innover oss at Rogaland hadde sitt Holocaust.

Jeg leser innskriften på minnesteinen: ”Til minne om *jøder* som *hadde tilknytning til Rogaland*”. Bruken av *jøder* i ubestemt form, og ordene *tilknytning til Rogaland*, får meg til å reagere. Dette fjerner jødene fra vårt nabolag og vårt ansvarsområde. Ordene unnskylder vår stilltiende deltakelse i folkemordet. De ekskluderer jødene fra vårt nasjonale ”vi”, og overlater dem alene til sin skjebne. Samtidig oppdager jeg noe mer som mangler: David-stjernen.

Noen sier at ”barnet” skal komme. Barnet til et av navnene som står på steinen. Barnet, som ble født i 1942, og adoptert bort bare få måneder før moren ble drept i gasskammeret. Vil dette ”barnet”, som nå må være i slutten av 50-årene, komme hit i dag? Jeg ser meg rundt? Vil hun gi seg til kjenne? Kan noen presentere meg for henne?

Noen gjør det. Jeg tar den lille kvinnen i hånden. Et numment alvor og en tung hjelpeløshet preger ansiktet hennes når hun peker på navnet Sara Hildur Joseff. En ung kvinne som var født 25. januar 1916, og ble gasset i hjel i Auschwitz 3. mars 1943.

- Det er moren min, sier hun lavmælt. Jeg har sett registreringskjemaet til Sara Hildur Joseff, som hun fylte ut på Berg Interneringsleir, og hvor skrev hun at hun var barnløs. – Slik reddet hun livet mitt, fortsetter kvinnen, - ved å gi meg bort. Ellers hadde nok mitt navn også stått her. – Så sukker hun så dypt at jeg bare kan ane den avgrunnen av tanker, følelser og spørsmål hun må ha hatt siden hun som sjuåring fikk vite morens skjebne.

Andre del: Problemstilling

Jeg ser på de andre navnene. De 22 navnene som rabbineren nettopp har lest. Ett etter ett sammen med en bønn. Og jeg tenker: Hvem var jødene fra Rogaland? Hva skjedde egentlig med dem? Hvordan kunne *alle* bli arrestert? Og hvordan kan det forklares at dette folkemordet ikke er blitt husket?

739 av ca 2000 registrerte norske jøder ble arrestert og deportert i 1942, (Johansen, 1984, s. 113), det vil si rundt en tredjedel. I Rogaland ble *alle* jødene arrestert, og bare to slapp unna deportasjon. Kan jeg, nesten sytti år senere, forstå årsakene til, og motivene bak disse hendelsene i 1942? Til en viss grad mener jeg å kunne det. Overgrep mot menneskeheten er ikke av ny dato, og stoppet heller ikke etter 1942. Politisk, historisk, sosiologisk og psykologisk kunnskap skaper, slik jeg ser det, nødvendige forutsetninger for å kunne gå inn i disse problemstillingene.

Derfor ønsker jeg å drøfte hvordan alle de registrerte jødene i Rogaland kunne bli arrestert. Vurdere om det er grunn til å tro at jødene fra Rogaland skilte seg ut fra jødene andre steder i Norge, eller om det var forhold i Rogaland som forårsaket avviket fra andre fylker. Gjennom å fortolke det som skjedde, se på myndighetenes handlinger, jødernes reaksjoner og ettertidens fortielse, vil jeg lete etter mulige årsaker til dette folkemordet.

I FNs konvensjon av 09.12.1948 defineres folkemord som:

En hvilken som helst av de følgende handlinger som er begått i den hensikt å ødelegge helt, eller delvis, en nasjonal, etnisk, rasemessig eller religiøs gruppe som sådan:

- a) å drepe medlemmer av gruppen*
- b) å forårsake alvorlig legemlig eller sjelelig skade på medlemmer av gruppen*
- c) bevisst å la gruppen utsettes for levevilkår som tar sikte på å bevirke dens fysiske ødeleggelse helt eller delvis*

d) å påtvinge tiltak som tar sikte på å forhindre fødsler innen gruppen; med makt å overføre barn fra gruppen til en annen gruppe

Historiker Tore Linné Eriksen (2007, s.11) refererer til Mark Levenes firebindsverk om folkemord fra 2004:

Her blir det anlagt et perspektiv som analyserer folkemord som et fenomen som uløselig er knyttet til en globalhistorisk prosess der bl.a. kolonialisme, nasjonalisme, og framveksten av et internasjonalt statssystem er sentrale trekk. Slik blir folkemord sett på som et viktig innslag gjennom historien, istedenfor å bli isolert til å gjelde noen få tilfeller (eller ett eneste), noe som også gjør det vanskelig å oppfatte folkemord som en form for avvikende "sivilisasjonssammenbrudd" i Europa på 1930- og 1940- tallet.

Og kriminolog Per Ole Johansen (1984, s.134) skriver:

Nesten halvparten av de norske jødene ble drept i tyskernes utryddelsesleire. Dette folkemordet på 739 norske jøder skiller seg særdeles negativt ut fra hvordan det gikk med de andre skandinaviske jødene under krigen.

Dette er utgangspunktet for min påstand om at *folkemord* er dekkende for det som skjedde i Rogaland i 1942. For det som skjedde i Rogaland var en del av det store folkemordet i Europa, der seks millioner jøder ble drept. Og jeg vil også prøve å analysere hva begrepet "delaktighet" innebærer i denne sammenhengen. Hvor delaktige var det lokale politiet som stemplet passene, fylte ut skjemaene, foretok arrestasjonene og førte lister over det beslaglagte boet? Hvor delaktige var de som kjøpte Hille Beckers vinterfrakk for 54 kroner, vaffeljernet til Judith Becker for 10 kroner eller noen av de flere hundre andre gjenstandene på auksjonene i 1943¹? Hvor delaktige var drosjesjåførene som kjørte jødene til jernbanen? Jernbanearbeiderne som fraktet dem til interneringsleirene på Østlandet? Ja, hvor begynner og hvor stopper delaktighet, skyld og ansvar?

---

¹ Våga og Askelands privatarkiv "Jøder i Norge", Mappe C: Kopi av auksjonsprotokollene med liste over alt som ble auksjonert bort, samt navn på kjøperne.

Tredje del: Kilder

Jeg ville starte med å finne ut hvem de norske jødene fra Rogaland var. Derfor gikk jeg til Byarkivet i Stavanger for å se om det der fantes informasjon som kunne brukes til å lage en oversikt. Jeg avgrenset tidsperioden til 1900-1942, som omfatter perioden fra jødene kom til Rogaland til de ble deportert. Så satt jeg en periode på Byarkivet mens jeg fulgte de ulike navnene jeg kjente fra minnesteinen gjennom adressekataloger og folketellinger. En periode forflyttet jeg meg til Statsarkivet i Stavanger. Jeg ville søke i politiets vakt- og justisprotokoller for å se om en eller flere jøder som ikke fantes i de offisielle listene kunne finnes der. Samtidig ble jeg anbefalt av arkivaren å gå gjennom privatarkivet til forfatterne av trebindsverket om Stavangers okkupasjonshistorie, (Stahl og Wyller, 1962), samt lese dette.

Når det gjelder advokat Trygve Wyllers privatarkiv så finnes mesteparten av dette på Byarkivet i Stavanger, mens en liten del er på Statsarkivet. På Byarkivet finnes alt han samlet for å skrive Stavangers okkupasjonshistorie, mens mappen på Statsarkivet inneholder informasjon om noen av jødene fra Rogaland. Det kan muligens være to årsaker til dette. Den ene er at alt Wyllers materiale på Statsarkivet er knyttet til hans oppdrag for Nansenhjelpen. Det kan også være at ”jødenes historie” ikke blir oppfattet som en del av den lokale okkupasjonshistorien.

Det er grunn til å tro at flere jøder enn dem jeg har oversikt over var innom Rogaland. Den jødiske innvandringen til Norge kom fra øst, og i mellomkrigstiden var frykten for ”bolsjevik-jøden” stor. ”Anti-Bolshevism leaned heavily on antisemitism”, skriver Marqusee (2008, s. 14) og forklarer hvordan begrepet ”bolsjevik-jøder” stemplet de russiske og østeuropeiske jødene som emigrerte eller flyktet vestover. Det er derfor grunn til å tro at flere jøder kan ha endret navn, eller ikke har registrert oppholdet i fylket. Når det gjelder jødene som var, og er, assimilert i lokalmiljøet, så har jeg ikke hatt mulighet til å gå tettere inn på dem. Årsaken til dette er at de har hatt, og fremdeles har, et sterkt ønske om å holde sin bakgrunn skjult. Jeg kjenner de fleste familienavnene, og har vært i kontakt med dem jeg kjenner til. I den grad jeg benytter deres utsagn, har jeg anonymisert dem. De har alle ulike grunner til ikke å

offentliggjøre sin jødiske bakgrunn. For noen er det belastningen som fremdeles er knyttet til kombinasjonen ”jøde og handel”, andre opplever sin jødiske fortid som et tilbakelagt kapittel de ikke ønsker å forholde seg til, mens flere frykter antisemittiske angrep, både verbale og fysiske.

I tillegg har jeg valgt Sebak (2008), Sæland (2009) og Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010) som sekundærkilder. Alle disse hadde gått tett inn på de norske jødene i henholdsvis Bergen, Rogaland og Agder. Jeg kjente til at det fantes mange forbindelser mellom jødene disse stedene, både av familiær, sosial og økonomisk karakter.

Jeg så imidlertid fort at det var flere usikkerhetsmomenter knyttet å lage en slik liste. Den kunne sannsynligvis ikke bli fullstendig. Flere jøder kunne ha vært innom Rogaland enn dem som ble registrert, og det var heller ikke sikkert at alle som bosatte seg her for kortere eller lengre perioder offisielt meldte flytting. Et eksempel på dette er snekkeren Bernhard Kletzevski, som bodde i Stavanger fra 1923-1926. Han giftet seg med en ikke-jødisk kvinne da han var i her, men står registrert i oversikten over jødene fra Agder (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 119).

Etter at jeg hadde fått en så god oversikt som mulig, begynte jeg arbeidet med å finne ut hva som hadde skjedd med jødene fra Rogaland, både i forkant av arrestasjonene og i forbindelse med disse. Jeg undersøkte først både Statspolitiet og det lokale politiets journaler i flere uker, før jeg dro til Oslo og begynte å lete i Riksarkivet, Arkivboks S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner, etter informasjon om jødene fra Rogaland. Det var flere tykke mapper under tittelen ”Jøder arrestert utenfor Oslo”, og disse var verken ordnet alfabetisk eller etter fylker. Så det var et møysommelig arbeid å lete seg fram til den informasjonen jeg trengte. Men etter hvert fikk jeg samlet sammen viktige opplysninger som kastet litt lys over hendelsene i 1942.

Nesten samtidig fikk jeg tilgang til journalist Finn E. Vågas privatarkiv over jødene fra Rogaland, samt Lena Skår Størseths privatarkiv over familien Joseff. Lena Skår Størseth har også vært en god muntlig kilde til familien Joseff. Det viste seg også at Barnemuseet i Stavanger hadde en dukkevogn fra Feins Magasin, og at kvinnen som hadde fått denne som barn vokste opp i nabohuset til Julius Fein. Dermed hadde jeg

en muntlig kilde. Like etter kom jeg i kontakt med Alice Teigland i Bergen, også gjennom en kontakt på Barnemuseet. Hun hadde jobbet i kolonialbutikken der Judith Becker handlet, og hadde vært venninne av Ada Becker! Nå hadde jeg to tidsvitner.

I Finn E. Vågas arkiv fant jeg en kopi av rettsprotokollen, der Georg Rechenberg fortalte sin historie i 1946. Siden han nå er død, og ingen av stemmene til jødene fra Rogaland noen gang er hørt, gjengir jeg hans historie i sin helhet.

Jeg reiste til Oslo i oktober 2010 for å snakke med Samuel Steinmann, som er den siste av de overlevende jødene fra Auschwitz. Sammen med flere av jødene fra Stavanger, ble han sendt til dit med slaveskipet Donau. Jeg har også snakket med motstandsmannen Einar Kåre Johannessen (i november 2010), og politibetjent Torleif M. Engh (i februar 2011), begge fra Stavanger. Jeg føler en dyp respekt og ærbødighet for deres opplevelser, som har gitt meg et levende innblikk i de personlige sidene av historien, og dermed bedre evne til å fortolke den.

Gjennom samtaler og det jeg har funnet i arkivene har jeg prøvd å rekonstruere det som skjedde i 1942.

Jeg ville også se på Stavangerpolitiet under okkupasjonen. Politiets rolle i jødeaksjonene virket veldig uklar og lite dokumentert, så jeg kontaktet Politiets pensjonistforening og Rogaland politikammer for å høre om noen av de polititjenestemennene på vaktlistene i protokollene på Statsarkivet levde enda. Jeg kom da i kontakt med politimester Kjell Eide som ga meg noen navn. Disse er med som mine muntlige kilder, og jeg kaller dem politibetjent 1 og 2. Kjell Eide har også vært tilgjengelig når jeg har vært usikker på praktiske forhold i politiet under okkupasjonen. Siden det ikke er gjort noen forskning på det lokale politiets rolle under krigen, så bruker jeg politiets egne jubileumsbøker: ”Stavanger Politilag 75 år, 1909-1984” og ”Norsk Politiforbunds 75-års jubileumsskrift” fra 1980.

Fjerde del: Metodevalg

Problemstillingen er avgrenset til *alle* jødene i Stavanger, og noen måneder i 1942. Men spørsmålet, ”Hva skjedde, og hvordan skjedde det...”, må også avgrenses. Hvilke miljø i Stavanger *velger* jeg å undersøke? Hvem *tror* jeg har kunnskap om det som dette? Hvem *antar* jeg var de ansvarlige? Kaldal (2003, s. 108-109) skriver:

Når ein i utforminga av historiske forskingsprosjekt sjeldan famlar i blinde, er det fordi ein har gjort seg tankar på førehand om kva som er viktig med det emnet det handlar om. Men ein har mye meir enn dette med seg til eit prosjekt. Og det ligg på fleire plan, frå eksplisitt formulerte hypotesar om korleis noe var, til det som har fått ein til å bli interessert, nysgjerrig, fasinert, engasjert og kanskje glad i eit emne. Som nemnt før kjem mye av dette verken frå biblioteket eller frå kjeldene, men frå eins eiga erfaringsverd og fantasi, der det ein har lese berre utgjer ein del. Dette har altså noe å gjere med kven ein er, og korleis ein er vant til å tenke om samfunn, og om fortid, notid og framtid.

Dette er jeg helt enig i, samtidig som jeg vet at mine egne holdninger, tanker og referanser følger meg inn i oppgaven. For kan jeg da lete etter årsakene uten å trekke med meg gammelt tankegods om skyld og ansvar? Og hvor mange av antakelsene mine baserer seg på fordommer og stigmatisering av enkeltgrupper?

Men er det mulig å gi en denotativ beskrivelse av hendelsene i 1942, og bare beskrive de ytre hendelsene, som om de kunne fanges i et bilde? Nei, innholdet i bildet, eller her: hendelsene, må selvsagt tolkes, altså få en konnotativ beskrivelse i tillegg. Og resultatet av tolkningen vil da være uløselig knyttet til tolkningsrammen min. Jeg må erkjenne at verdiladede ord og begreper, som folkemord, delaktighet, skyld og ansvar, er knyttet til denne, og at de vil legge føringer for innholdet. Jeg presiserer dette nå, fordi det er utfordringer jeg må forholde meg til i arbeidet. Jeg kan selvsagt ikke gå god for alle assosiasjoner disse begrepene skaper hos leseren, men bestreber meg på å være så tydelig at muligheten for misforståelser og feiltolkninger minimaliseres.

I denne sammenhengen synes jeg også at dette utsagnet til dr.phil. Claus Bryld, (2000, s. 63) professor i moderne historie ved Roskilde Universitetscenter er svært sentralt:

Uden at påberåbe mig nogen pædagogisk-psykologisk ekspertise vil jeg mene, at man som forudsætning for tilegnelsen af historisk viden eller forståelse må "berøres" af oplevelse. Berøringen kan måske kaldes for det sted, hvor indlevelse skjer.

Jeg vil hevde at dette utsagnet gjelder all formidling av historie, uansett om den formidles muntlig, skriftlig eller gjennom massemedier. Og jeg mener nå å ha tydeliggjort at dette temaet er umulig å beskrive med nøytrale ord og begreper. Samtidig finnes det kontekster der alle ord vil få et stort, og kanskje til og med divergerende, meningsinnhold. Derfor kan det være naturlig å spørre om det er mulig, eller ønskelig, å være objektiv? Kjeldstadli (2010, s. 304) skriver:

Er det mulig for et historisk arbeid å være objektivt (-), inkludert det å være upartisk og verdinøytralt, slik at arbeidet ikke tjener noen interesser og er fri for alle dommer?

Spørsmålet er om ikke en slik forskning er en fiksjon.

Dette utsagnet gjør meg beroliget.

Dessverre kan jeg ikke skru tiden tilbake til 1942, og foreta en dør-til-dør-aksjon for å finne ut hvilke holdninger folk hadde til jødene. Men selv om jeg kunne det, er det ikke sikkert at jeg ville fått et fullgodt svar. Kanskje ville jeg møte mange som ikke hadde noen holdninger til jødene i det hele tatt? Skulle det da tolkes som bevisst eller ubevisst likegyldighet? Men faktum er at holdninger er vanskelige å avdekke uansett. Fra sosialpsykologien vet vi at holdninger, og bakgrunnen for dannelsen av disse, ofte er skjulte og vanskelig tilgjengelige.

People have attitudes about a great many things. But where do these attitudes come from? As you might suspect, there is no single answer to this question. Some attitudes are based on direct experience with the attitude object, while other attitudes may be

acquired less directly. (-) In short, there are a great many routes to attitude formation. (Deaux og Wrightsman 1988, s. 161)

Derfor er det heller ikke sikkert at intervjuer med polititjenestemenn som deltok i jødeaksjonene, eller predikanter som preket antijudaisme på bedehusene, ville gitt fullgode svar. Så hvordan kan jeg finne svar på problemstillingen, når det er disse gruppenes syn jeg først og fremst er interessert i?

Jeg tar derfor et hermeneutisk utgangspunkt. For tiden før 1942 må gjenskapes for å kunne fortolkes. Kjeldstadli (2010, s. 122), siterer Robin George Collingwood:

All historie er historien om tanker. – Men hvordan finner historikeren ut av de tankene som han prøver å oppdage? Det finnes kun én måte å gjøre det på: å gjentenke dem i sitt eget sinn.

Det ligger i dette feller og svakheter som i beste fall vil gjøre resultatene mine usikre, og i verste fall totalt upålitelige. Fellene er at jeg fortolker andres motiver og handlinger ut fra hva jeg selv ville gjort. Svakhetene er at jeg bare i begrenset omfang kan få innblikk andres tanke- og handlingsmønstre. Allikevel har jeg som utgangspunkt at jeg må prøve å forstå for å ha en mulighet til å forklare. Jeg må stille meg åpen for ny kunnskap og erkjennelse samtidig som jeg har mitt eget liv, med innlært kunnskap, erfaringer, tanker, følelser og refleksjoner som fundament. Dette underbygges også av den britiske historikeren Ian Kershaw, som er sitert med følgende utsagn i boken ”Flerstemte minner” (Smith-Solbakken, Weihe m.fl. 2010, s. 57): ”debate and controversy are the very essence of historical study, the prerequisite for progress in historical research”. Og videre at forståelse er:

...framed by the inevitable merging of three dimensions, - a political-philosophical, a political-ideological, and a moral dimension – which are inseparable both from the historian’s subject matter and from the historian’s day role and task in studying and writing.

Den tyske historikeren Jörn Rüsen reiser også interessante teorier i denne sammenhengen. Han mener at den historiske fortellingen går som en strøm gjennom tiden, og vil ta med seg både det vesentlige og uvesentlige. Og slik vil den lede til forståelse av de ulike hendelsene. Men problemet blir da, som Kjeldstadli (2010, s. 125) understreker, å vite hva som skal bli tatt med og hva som skal utelates i fortellingen. Allikevel vil jeg bruke fortellingen som metode, for jeg ønsker å se om det i den finnes spor som kan begrunne de dramatiske hendelsene i 1942. Jeg vil også lete i fortellingen etter spor som kan forklare at det tok nesten sytti år før Stavanger reiste et minnesmerke over disse hendelsene.

Fortellingen om jødene fra Rogaland er ”den lille historie” (Jensen, 2006, s. 273) i den store historien om Holocaust og 2. verdenskrig. Den lille og den store fortellingen er vevd inn i hverandre, og de kan på mange måter forklare og beskrive hverandre. Både avhandlingen og fortellingen er verktøy historikeren bruker for å formidle sin ”forståelse” eller ”konstruksjon” av historiske hendelser. Når jeg velger å bruke fortellingen som formidlingsverktøy for historien om jødene fra Rogaland, så er det fordi jeg opplever deres ”lille historie” både som symbol på den store historien og som en ”repræsentasjon af levet historie” (Jensen, 2006, s. 270). Om det siste er det uenighet mellom ulike historikere, altså om fortalt historie gjengir levd historie, jeg har likevel valgt å støtte meg til David Carr som i følge Jensen (2006, s. 271) mener at det er mulig.

Bøe (2006, s.73) skriver at det er to grupper som har skapt uorden i vår hovedfortelling om krigen, nemlig de norske NS-medlemmene og tyskerjentene. Jeg vil legge til en gruppe her, nemlig jødene. Det at så mange nordmenn, direkte og indirekte deltok i jødeaksjonene, passer ikke med hovedfortellingen: ”vårt århundres variant av den store fortellingen om kampen mellom det gode og det onde” (A. Eriksen, 1995, s. 168).

Det kunne vært interessant å sammenligne antallet arresterte jøder, forholdene rundt arrestasjonene og de senere auksjonene i Rogaland med tallene fra andre steder i landet. for å finne ut hva avviket, når det gjelder prosentvis arresterte jøder, kan skyldes. Jeg gir en kort beskrivelse av forholdene i Agder basert på sekundærlitteratur, men har ikke materiale til å gi en uttømmende sammenligning

mellom de to fylkene. Selv om antallet jøder i Rogaland og Agder er ganske likt, så kan det virke som livssituasjonen til den jødiske befolkningen i de to fylkene fortonte seg forskjellig.

Selv om jeg har brukt seks ulike arkiv, tre offentlige og tre private så har jeg ikke funnet noen personlige dokumenter i form av brev eller dagbøker fra høsten 1942. Så jeg er henvist til å tolke hvordan den enkelte jøde må ha opplevd registreringen, arrestasjonen og deporteringen. Registreringsskjema finnes for alle, likeledes arrestasjonsskjema, innskrivningsskjema i de norske interneringsleirene og registrering av eiendelene deres. Det finnes også kopier av avhør og offisielle brev, men som sagt, det personlige mangler.

Sælands (2009) bok om *flygeren* Herman Becker har som undertittel ”historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig”, men berører ikke tema som antisemittisme, det lokale politiets rolle eller lokalbefolkningens holdninger til jødespørsmålet. Jeg har tolket handlingene til en rekke av jødene i Rogaland annerledes enn ham, noe som jeg håper å gi troverdige begrunnelser for.

Frode Sælands bok benyttes som sekundærkilde.

Det er også en stor usikkerhet knyttet til å bruke politiets egne jubileumsbøker, i hvert fall i letingen etter hva som *egentlig* skjedde. Jubileumsbøkene gir nødvendigvis politiets okkupasjonshistorie slik politiet selv ønsket å formidle denne tidlig på 1980-tallet. Dette kommer jeg tilbake til i kapittelet om Stavanger-politiet. Men ved siden av arkivene finnes det ikke annen litteratur om det lokale politiet under den tyske okkupasjonen. Jeg har derfor valgt å vurdere innholdet i jubileumsbøkene opp mot det som kan dokumenteres av politiets holdninger og handlinger. Jeg har lett etter overensstemmelser og motsetninger mellom ord og handling, mellom faktiske forhold der de lar seg kontrollere, og det som er politiets egen versjon av hendelsene.. Og som formidler av egen historie er selvsagt jubileumsbøkene interessante, og et viktig bidrag til å forstå politiets historiebruk.

Når det gjelder de muntlige kildene, tidsvitnene, så er de blitt gamle. Det de husker, det de tror de husker, og det de har glemt, kan ofte være et vanskelig felt å gå inn i.

Noen ganger kan det de husker og forteller kontrolleres, andre ganger er minnene bare en del av deres egen livsfortelling, og har sin verdi ut fra denne. Tidsvitner vil allikevel alltid være interessante.

Jeg har hele tiden fokus på mulige årsaker til at *alle* de registrerte jødene i Rogaland ble arrestert. Etter forklaringer på en hendelse som i sin ”enkelhet” er svært sammensatt og komplisert. Men selv om jeg kan finne årsaks- og motivforklaringer helt tilbake til 500-tallet, og for Norges del i hvert fall tilbake til jødeparagrafen og 1814, så vil jeg, av tids- og plasshensyn, avgrense forskningen på årsaker og motiver til tiden etter 1900. Og mitt hovedfokus vil være perioden 1939-42.

Mine primærkilder er dokumenter funnet i Byarkivet og Statsarkivet i Stavanger, samt Riksarkivet i Oslo og Jødisk Museum sitt arkiv i Oslo. Jeg har også brukt journalist Finn E. Vågas private arkiv, og litt av arkivet som politimester Kjell Eide har samlet på Rogaland Politikammer. I disse arkivene har jeg gått gjennom alle arkivbokser som er registrert med innhold til jødespørsmålet i Rogaland i perioden 1900-1942, samt det lokale politiets vakt- og justisprotokoller. I tillegg har jeg gått gjennom en rekke leserinnlegg i Stavanger Aftenblad i perioden 1937-1939, lest tidligere forskning på området som Mendelsohn (1989) Johansen (1984 og 2006), Emberland (2005), Roughtvedt (2010) og Eriksen (1995) samt relevant litteratur som er knyttet til det å fortolke og formidle historie, som Kjeldstadli (2010) og Jensen (2006) for å nevne noen. Se ellers referanselisten.

Jeg kunne brukt en hypotetisk-deduktiv metode, og si at på grunn av den tyske okkupasjonen og Hitlers ”endelige løsning”, ble alle jødene i Rogaland arrestert. Og videre kunne jeg da, for å sette ”prøve” på påstanden, angripe den kontrafaktisk og si at dersom det ikke hadde bodd noen jøder i Rogaland, så ville ingen jøder blitt arrestert! For når en leser den offisielle okkupasjonshistorien som har hatt hegemoniet i snart 70 år, ikke minst i skolens lærebøker, er det nesten utelukkende denne ”sannheten”, med denne ”begrunnelsen”, som er brukt til å forklare jødearrestasjonene.

Samtidig tenker jeg at det kan være nyttig å lete etter motivforklaringer. Jeg vil prøve å forstå *hvorfor*; hvorfor skjedde dette, hva lå bak, hva førte til arrestasjonene,

deportasjonene og så, hvorfor en nesten total fortielse fram til i dag. Her vil jeg fokusere på hvordan de norske NS-myndighetene og politiet samarbeidet med den tyske okkupasjonsmakten. Var dette samarbeidet likt overalt? Jeg kan se på masseadferd og sosiale strukturer. Hadde det betydning at Jødemisjonen ble stiftet i Stavanger i 1837? Hva med antisemittiske holdninger knyttet i frimenigheter og statskirken? Kristendommen har jo alltid stått sterkt på Sørvestlandet, så jeg vil prøve å finne ut om dette påvirket jødernes skjebne. Men også NS sin store oppslutning i Rogaland, ikke minst tidlig på 1930-tallet, må tas med.

Det er et vanlig munnhell å si at ”tiden var slik” eller ”byen opplevde”, som om ”tid” og ”byer” er fysisk tilstedeværende med egen vilje og evne til handling. Men siden verken ”tiden” eller ”byen” kan ilegges motiver, kan de heller ikke være årsaken til hendelser. Samtidig kan en kan si at motiv er en årsak til en handling. Og da går det ikke lenger et skarpt skille mellom årsaks- og motivforklaringer.

Likevel påpeker Kjeldstadli (2010, s. 250) at motivforklaringer er en egen gruppe forklaringer. For, hva var beveggrunnene til hendelsene? Oppga folk sine egentlige motiv? Hva var de vikarierende motivene? Men, vurderer vi historien ut fra hvilke *motiv* som resulterte i ulike hendelser, må vi samtidig se på folk som subjekter i historien. Og da må de betraktes fra et ståsted som tilsier at de har en målrettet, lett identifiserbar vilje og fornuft. Men stemmer dette? Et slikt spørsmål er det i utgangspunktet umulig å svare på, for her kan vi garantert legge mange ulike psykologisk begrunnede antakelser til grunn for svaret. Og jeg vil understreke at den som skråsikkert mener å kjenne andres personlige motiv, har et dristig og lite troverdig prosjekt. Men samtidig må det være mulig å anta hvilke motiv som kan ha ligget til grunn for ulike handlinger, og selvsagt analysere dem. Dette er velkjent både innenfor juss, psykologi, sosiologi og historie. Jeg vil derfor våge meg inn i de personlige historiene jeg møter med forsiktige antakelser og analyser for å finne mulige motiv for de avgjørelsene som ble tatt.

...noen ganger kan det være grunn til å minne om at historie tilhører humaniora, ikke naturvitenskapen, at vi ligger litteraturen nærmere enn matematikken. (Kjeldstadli 2010, s. 313-314)

*Noen ganger kom mor hjem fra torget med hjerne – hjerne var billigere enn kjøtt.
Mor stekte disse hjernene, og jeg spiste dem. Kunne min hjerne stekes og spises også?
Ja, selvsagt, men så lenge den ikke var stekt, fortsatte den å tenke og ville vite sannheten.*

Isaac Bashevis Singer (1981, s.15)

Kapittel 2

Jødene i Rogaland

Første del: Hvem var de?

Bakgrunn

Med utgangspunkt i Sebak (2008) er de aller fleste jødene vi kjenner til, og som kom til Vestlandet på slutten av 1800-tallet, omførselshandlere. Omførselshandler, kramkar eller handelsreisende var et yrke både nordmenn, tatere og jøder livnærte seg av, og som fant sin naturlige plass i et samfunn der det kunne være flere dagsreiser mellom handelssentre og bygder. Omførselshandlerne brakte i tillegg til varer både nyheter og privat post, og hadde således en viktig funksjon i lokalsamfunnet. Handelsloven av 1842 oppmuntret til omførselshandel, som fram til da hadde vært forbudt. Og Vestlandet var godt dekket av reisende, siden dette var et svært attraktivt område å drive handel i (Sebak 2008).

Utviklingen for omførselshandlerne fram til 1907 kan beskrives som ganske god. Kjøpmennene i de større kystbyene satset heller på import enn direkte handel med bygdene. Det var først og fremst dampskip som gjorde en stadig økende import mulig. Og Bergen ble en førende grossistby for store deler av Norge. Markedet strakte seg i perioder fra Mandal i sør til Vardø i nord, og kjøpmennene hadde dermed et stort behov for handelsreisende.

Å etablere handelsvirksomhet i Norge gikk nesten alltid i to trinn. Først startet man som omførselshandler, deretter åpnet man butikk. Og sannsynligvis var det Elias Oerlowitz som i 1896 etablerte den første jødiske handelsvirksomheten i Stavanger. Han var født i russisk Polen i 1860, og 25 år gammel sendte han en søknad fra Sverige til Nordfjord fogderi, med forespørsel om å få drive omførselshandel med ur på eksersisplassen på Eid i Nordfjord. Til svar fikk han spørsmål om han tidligere var straffet, og om han tidligere hadde oppholdt seg i Norge. Dette brevet svarte han aldri på. Imidlertid er det kjent at han var handelsreisende i Trondheim i 1890-årene, altså før han dro til Stavanger. Men allerede i 1897 reiste han av ukjent grunn tilbake til Sverige, selv om han da var blitt norsk statsborger.

I 1907 kom det en endring i handelsloven, og jøder fikk ikke lenger være omførselshandlere. Dette førte til at omførselshandleren Daniel Caplan etablerte forretning i Bergen. Han hadde på dette tidspunktet sterke forretningsforbindelser til Manchester i Storbritannia, hvor hans høygravide kone og to barn fremdeles bodde. Svogeren hans, Nicolai Glick, ble ansatt som butikkbetjent. Nicolai Glick hadde da allerede vært omførselshandler på Vestlandet i flere år. Men nå giftet han seg med en ikke-jøde og flyttet til Stavanger i 1909. Der overtok han Londoner 15 øres Bazar i Skagen 4, som til da hadde vært en filial til kjøpmann Oskar Rubinsteins butikk i Bergen. Det ble nå en oppblomstring av kortevarebutikker som en følge av endringene i handelsloven av 1907. Dette var butikker som solgte et variert utvalg varer til stykkpris. Og disse butikkene lå etter hvert tett langs kysten fra Kristiansand til Tromsø.

Men Nicolai Glick var ikke den første som dro til Stavanger. En annen jødisk handelsreisende, Meyer Dvoretzky, fra den russiske provinsen Grodno, skal i følge Sebak (2008) ha etablert en trikotasjeforretning i Stavanger i perioden 1916-1920. Men om ham har jeg ikke funnet ytterligere informasjon, verken i lokale eller statlige arkiver. I tillegg skal i følge Sebak (2008) Rogaland ha hatt jødisk innvandring siden sent på 1700-tallet, og etter at jødeparagrafen ble opphevet i 1851. Disse var nå assimilert i den øvre delen av borgerskapet og drev flere store og veletablerte handelshus samt annen innbringende næringsvirksomhet.

Så ved folketellingen for Stavanger kjøpstad i 1910² er Nicolai Glick den eneste jøden som står oppført. Eller retttere; han er den eneste som står oppført som medlem av det mosaiske trossamfund, og dermed registrert som jøde. Han ble født i Tranenburg den 15.10.1886. Av yrke ble han betegnet som ”kortevarer kjøpmand”, og var av trossamfund mosait. Han leiet et værelse i Suldalsgate 20 hos Paula Dreyer (f. 23.06.1853) som drev ”havebruk og pensionat”. I tillegg til Glick leiet hermetikkfabrikk-fullmektig Knut Meyer (f.03.02.1880 i Luckan) et rom her. Og fra Sand i Ryfylke kom Helga Gror (27.08.1892) for å ha ”husgjerning”. Disse opplysningene i folketellingen fra 1910 gjør det naturlig å spørre hvor det var blitt av Glicks kone.

Svaret kommer allerede i 1911, i adressekalenderen for Stavanger³. Der står det at Nicolai Glick leiet en leilighet av Ole Nygaard i St. Svithunsgate 16. Her bodde også konen Marie (f. 1895) og sønnen Harry (f. 1908). Ut fra dette er det ganske klart at Nicolai Glick forlot Bergen alene da barnet ble født, sannsynligvis for å prøve å skaffe en bedre framtid økonomisk for familien. Og det gikk åpenbart framover. For i 1922 står han oppført i adressekalenderen⁴ med aksjeselskapet Glick A/S, som har herreekvipering i Pedersgata 52. Etter hvert fikk også paret tre barn til⁵, men ut fra folkeregisteret sitt skjema, kan det se ut som at Harry døde, for det er satt en rett strek over navnet hans. Privat bodde familien nå i Thorsgate 1. Og så flyttet han fire ganger fram til 1933/34, da han fikk adresse i Skagen 12.

Men, i 1935 forlot han byen. Og det eneste sporet som vi finner senere, er et registrerings-skjema for jøder, hvor det med rød fargeblyant er skrevet at han ikke er å finne. Skjemaet, som er nr. 142 i mappen over jøder arrestert utenfor Oslo, viser at det er Statspolitiet i Trondheim som har oversendt disse opplysningene. Bakgrunnen for at dette kommer fra Trondheim har jeg ikke klart å finne svar på. Men på bakgrunn av dette er det grunn til å tro at Nicolai Glick klarte å emigrere eller flykte fra Norge med familien sin. Jeg har søkt etter ham på listene over arresterte og deporterte jøder, både hos Jødisk Museum i Oslo og Yad Vashem i Jerusalem, men han står ikke

---

² Folketelling 1910 for Stavanger Kjøpstad, Digitalarkivet: utskrift 10.01.2011

³ Arkivmappe: S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner, arkivboks ”Jøder arrestert utenfor Oslo”. Riksarkivet.

⁴ Adressekalenderen for Stavanger 1922. Stavanger Kommune, byarkivet.

⁵ Utskrift fra folkeregisteret, datert 15.07.1918. Statsarkivet i Stavanger

på noen av disse. En annen mulighet er selvsagt at han byttet navn, og dermed slapp unna pågripelse.

Rösi og Julius Fein

Med ekteparet Fein begynner den egentlige historien om jødene fra Rogaland. De er de første som integreres, og de gjør seg sterkt bemerket i lokalsamfunnet.

Sammen med broren Nathan åpnet Julius Fein Berliner 15 øres Bazar i Stavanger i 1911⁶. Dette kan ha vært årsaken til at Nicolai Glick gikk over til herreekvipering, for det var sannsynligvis ikke stor nok kundekrets til to ”bazarer” .

Julius Fein, som ble født 15.05.1885, kom til Norge i 1904 fra Klikoli i Litauen⁷. Foreldrene var Israel Fein, som var taktekker, og Miriam, født Gordong⁸. Broren hans, Nathan, startet en manufakturforretning i Arendal, og selv startet Julius Fein en manufakturforretning i Tønsberg. Denne drev han fram til 1910. Så solgte han butikken og dro til Stavanger (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 39).

I Berliner Bazaren A/S, som han åpnet i Østervåg 15 i 1911, drev han direkte import av ”galanteri, kortevarer, glass, porselen, leketøy, kjøkkenutstyr og toalettartikler” (Sæland 2009, s. 75). Liv Dypvåg forteller dette i et brev til Barnemuseet i Stavanger, der hennes dukkevogn fra Feins Magasin står utstilt (Vedlegg 1):

Jeg fikk min dukkevogn fra Feins magasin i ca. 1936. I 1. etasje var kortevarer, som bl.a. gymdrakt, silkedrakt, koppestell, sanitetsbind. (...) Oppe var lekene, en drøm å tenke tilbake på, et syn av dukker og dukkevogner. I 2. etasje innerst til høyre hadde Fein sitt kontor. (...) Jeg bodde i Figgjogt. 9, og fam. Fein i nabohuset nr. 11. De leidde hos Kronemann, tysker. Jøden Reichwald flyktet fra Østerrike kun med

---

⁶ Adressekalenderen for Stavanger, 1911. Stavanger kommune, byarkivet.

⁷ Våre falne.1948

⁸ Våga og Askelands privatarkiv, ”Jøder i Rogaland”. Mappe G: ”Spørreskjema for jøder i Norge” datert 19.03.1942. Spørreskjemaet er signert politibetjent Hans Haugen i Stavanger, men undertegnet i Frafjord 07.03.1942 av Rösi Fein.

frimerker som bagasje. Han kom over gjerdet, og fikk norskundervisning av min mor. En sønn, adoptert av Fein, kom med verd saker som sølv og porselen som vi skulle ta vare på til krigen var over.

Julius Fein i 1917 traff Rösi Storch i 1917 på en togreise i Tyskland (Stahl 1964, s.183). Hun var født 05.11.1892 i Myslik (Mähren) i Østerrike-Ungarn, og de giftet seg fjorten dager etter at hun kom til Norge. Fra 1916 hadde Julius Fein bodd i Østervåg 15, i samme bygning som butikklokalet sitt, sammen med broren Nathan. Nå flyttet Rösi inn til dem i juni 1917.

I 1922 flyttet ekteparet til Kaptein Langes gate 24, og så, allerede i 1924, til Nedstrandsgaten 32⁹. Denne flyttingen, fra byens vestkant til østkanten, kan ha både en sosial og en økonomisk forklaring, men det er nærliggende å tro at det handlet om sosial aksept. Ligningsattestene¹⁰ viser at ekteparet Feins formue og inntekt økte smått, men jevnt, i hele perioden fra 1922. Og fra 1932 hadde familien fast adresse i Figgjogaten 11, også østkanten¹¹.

Og da ekteparet Fein flyttet ut av Nedstrandsgaten 32, flyttet urmaker Hille Becker¹² med familie inn der.

Både Julius og Rösi Fein drev med handel. Og etter hvert tok Julius Fein handelsskole i Stavanger, og endret butikknavnet til Feins Magasin A/S i Østervåg 15. Rösi drev agenturforretning samme sted¹³.

I 1921 fikk Julius Fein norsk statsborgerskap. Ekteparet var barnløse, men i 1936 adopterte de Rösis søstersønn, Wilhelm Reichwald fra Tyskland¹⁴. Han var født 13.08.1913. Dette kan ha vært en ”politisk adopsjon” for å hjelpe familien Reichwald til Norge. Han fikk da i følge adopsjonsbevillingen navnet Wilhelm Reichwald Fein.

---

⁹ Adressekalender for Stavanger, 1922, 1924 og 1932. Stavanger kommune, byarkivet.

¹⁰ Ligningsansettelser for Stavanger, Stavanger kommune, byarkivet.

¹¹ Adressekalender for Stavanger, 1922, Stavanger kommune, byarkivet

¹² Om Becker-familien senere i dette kapittelet.

¹³ Adressekalender for Stavanger, 1932. Stavanger kommune, byarkivet

¹⁴ Våga og Askeland sitt privatarkiv: ”Jøder i Norge”, Mappe G: Kopi av adopsjonsbevilling vedr. W. Reichwald fra fylkesmannen i Rogaland datert 08.06.1936.

Ekteparet Fein hadde et stort bibliotek, med samlede verker av Tolstoj, Wergeland, Ibsen og Bjørnson, i tillegg til mye jødisk litteratur. (Borghammer, 1991, s. 212). Julius Fein var en belest mann, og ble omtalt som ”skriftlærd”. Han skrev artikler i dagspressen om jødiske forhold i Europa, i tillegg til at han gjorde seg bemerket som foredragsholder. Rösi snakket tysk, hebraisk, polsk (faren var polsk), rumensk, slovakisk (moren var slovak), tsjekkisk (morsmålet) og norsk. Slik tilhørte ekteparet Fein en sentraleuropeisk kultur- og danningstradisjon, der tysk var det ledende språket, og hvor historie, klassisk musikk, litteratur og språk utgjorde et solid kunnskapsgrunnlag. Ut fra disse opplysningene tenker jeg at ekteparet Fein intellektuelt sett tilhørte en annen samfunnsgruppe enn de tilhørte sosialt sett.

Julius Fein etablerte seg to ganger med en filial av butikken sin i Kristiansand. Første gangen i 1911, deretter i 1938. Begge gangene leide han butikklokale i Dronningensgate 56. Den 25.08.1938 dannet han et aksjeselskap der kapitalen var 3000,- kr. fordelt på seks aksjer (Hagen, Kvanvig og Tronstad 2010, s. 50).

Etter arrestasjonen av Julius Fein 26.10.1942, oppsøkte Rösi Fein Stavanger-avdelingen til Statspolitiet for å fortelle at hun hadde glemt å oppgi tre aksjer á kr. 500,- i Feins Magasin i Kristiansand¹⁵. Hun opplyste da, i følge politibetjent Olaf Starheims rapport, at hun hadde glemt dette da hun tidligere var inne til avhør. Videre står det i Starheims rapport at aksjeselskapet Fein A/S ”ikke er oppløst fordi det også består av norske statsborgere av norsk ætt”. Denne tilføyelsen viser at det var forskjell på å være ”norsk” og ”ekte norsk”. At rapporten er sendt bekrefte i politiets vaktjournal¹⁶ samme dag: ”Rapport ang. Fru Feins aksjer i A/S Feins Magasin Kristiansand S. Sendt statspolitisjefen Oslo”. Men sommeren 1943 kontaktet allikevel sakfører Leif Sirevåg, som var bobestyrer for Feins bo i Stavanger, lensmann Johan Kjerulf Bredland i Søgne for å få hjelp til å likvidere Feins Magasin A/S i Kristiansand (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 77).

---

¹⁵ S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner, Mappe ”Jøder arrestert utenfor Oslo”. Kopi av rapport til Statspolitisjefen 09.11.1942 vedr. R. Fein avgitt av politibetjent Olaf Starheim.

¹⁶ Arkivboks: Politimesteren i Stavanger, Serie Aa Vaktprotokoller, journal 0008, datert 09.11.42. Statsarkivet i Stavanger

I styret for Feins Magasin i Kristiansand satt ekteparet Fein sammen med Thorbjørg Solli som var ansvarlig for den daglige driften. Hun var 26 år, ugift, og leide en ettroms leilighet i bakbygningen til butikken. Butikken i Kristiansand solgte de samme varene som i Stavanger (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 50).

Det er usikkert om ekteparet Fein, som ofte reiste til Kristiansand, hadde noe nettverk der. Men det hadde de til gjengjeld i Stavanger. Som det kommer fram ved den første arrestasjonen av Julius Fein, 12.06.1940, hadde ekteparet mange venner og støttespillere i Stavanger. Dessuten var de aktive medlemmer av I.O.G.T.-løsjen "Kamp og Seier"¹⁷, og de deltok aktivt i fredsbevegelsen her (Borghammer 1991 s. 211).

Men allerede 12.06.1940 ble Julius Fein blitt arrestert av tysk politi i Kristiansand. Arrestasjonen skjedde på Kühns konditori i Markens Gate, og ingen i hans omgangskrets skjønnte hvorfor han ble arrestert (Hagen, Kvanvig og Tronstad 2010, s. 62 og Sæland 2009 s. 108). Riktignok hadde han skrevet mange antinazistiske innlegg i avisene, og gått i heftige diskusjoner med antisemitter i leserbrevspaltene, men dette kom allikevel uventet. Og mange fremstående personer i lokalmiljøet engasjerte seg, som jeg nå vil vise, for å hjelpe ham.

Et av brevene som ble sendt de tyske politimyndighetene i Kristiansand var undertegnet Johan Marnburg, politiinspektør Erling Oftedal, rektor, Wilh, Retz, byrettens justitiarius Albert Pedersen, rektor O.F. Olden og finansrådmann Bertr. Middelthon¹⁸. Teksten i brevet var som følger:

Undertegnede har kjent kjøpmann Julius Fein gjennom en årrekke og bevidner herved: Julius Fein har oppholdt sig her i byen fra 1911 og er norsk statsborger. I denne tid har han drevet forretning. Han har alltid vært ansett som en god og lovlydig samfunnsborger og har ført en hederlig vandel og forretningsførsel. Efter evne har han til stadighet hjulpet sine dårlig stillede medmennesker.

---

¹⁷ Våga og Askelands privatarkiv, "Jøder i Rogaland", Mappe G: "Spørreskjema for jøder i Norge" for Rösi Fein.

¹⁸ Trygve Wyllers privatarkiv, Boks 16, mappe 546, legg 3: Avskrift av brev, datert 15.06.1940. Statsarkivet i Stavanger

Samme dag sendtes et likelydende brev fra ordfører L. W. Hansen¹⁹. Og litt senere samme måned kom det et langt brev til fru Fein fra Wilhelm Aarek i Haugesund²⁰. Brevet forteller at Aarek har vært i Kristiansand for å prøve å finne ut hva som skjer med Fein. Han forteller i brevet at han har snakket med flere advokater, samt den tidligere tyske konsulen i Kristiansand, von Riegen. Han skriver:

Når jeg ikke henvendte meg til andre tyskere enn von Riegen, så var grunnen den at advokatene innstendig ba meg å la være. Man måtte for alt i verden unngå å mase på tyskerne da det ville bli oppfattet slik at her gjaldt det å få vedkommende fri snarest mulig for at ikke undersøkelsen skulle bli for grundig. Derfor lot jeg advokatene sette seg i forbindelse med de tyske myndighetene. (...) Det er helt umulig for noen å komme inn til Fein så lenge undersøkelsene pågår. (...) Jeg var selvsagt oppe i forretningen og snakket med frk. Solli et par ganger. Der er en plakate på vinduet med "Jødeforretning" på, men det så ikke ut til å virke på folk da jeg var der; frk. Solli mente at plakaten virket direkte som reklame.

Selv om ingen fikk vite hvorfor Fein ble arrestert, så skriver Aarek i brevet at det skal være uttalelser Fein har kommet med hos en konditor Kühn som var årsaken. Kühn ble regnet for å være svært tyskvennlig, og Aarek ser ut til å tro at han både hadde mulighet og posisjon til å få Fein fengslet.

Fra advokatene fikk Aarek opplyst at det pågikk undersøkelser om Fein i utlandet, uten at han fikk vite noe om hva disse gikk ut på. Imidlertid referer han til attestene som ble sendt de tyske politimyndighetene i Kristiansand fra Stavanger, og konstaterer at "de så ikke ut til å være av synderlig interesse".

Saken mot Fein sommeren 1940 førte til en omfattende korrespondanse mellom flere advokater og venner av Fein. Rektor Olden sendte et brev til advokat Wyller i

---

¹⁹ Trygve Wyllers privatarkiv. Boks 16, mappe 546, legg 3: Avskrift av brev datert 15.06.1940. Statsarkivet i Stavanger.

²⁰ Trygve Wyllers privatarkiv. Boks 16, mappe 546, legg 3: Avskrift av brev, datert 27.06.1940. Statsarkivet i Stavanger

Stavanger 02.07.1940²¹ som var en støtte til fru Feins forespørsel om Nansen-hjelp til Julius Fein og ”andre jøder som måtte komme i vansker”. Videre var overrettssakfører Nicolay Eckhoff i Kristiansand engasjert i saken, og i et brev den 08.07.1940 til advokat Wyller i Stavanger²² skriver han;

Det meddeles meg at der fremdeles pågår undersøkelse mot herr Fein for angivelig tysk fientlig (sic) virksomhet. På det nåværende tidspunkt tillater en ikke assistanse av sakfører eller hjelpeorganisasjoner.

Til advokat Wyller kom det også et brev fra Nansen-hjelpen, datert dagen etter, 09.07.1940²³. I dette refereres det til et brev fra overrettssakfører Eckhoff. Her hevdet han at det på dette punkt ikke hadde noen hensikt at Nansen-hjelpen grep inn overfor det tyske politiet i forhold til Fein, ”etter hans (Eckhoffs, min uth) vil det for tiden være hensiktsløst for Nansen-Hjelp å ta seg av denne sak”.

Ut fra denne omfattende korrespondansen er det ikke bare tydelig at Julius Fein hadde mange støttespillere, men også at arrestasjonen av ham forvirret advokatene som arbeidet med saken hans. Alt brøt med vanlig rettspraksis. Her var ingen siktelse eller tilgang på informasjon fra de tyske påtalemyndighetene, og den siktede fikk heller ikke ta i mot besøk eller hjelp fra advokater eller hjelpeorganisasjoner. Dette skjedde bare noen få måneder etter krigsutbruddet, og usikkerheten i forhold til de tyske politi- og påtalemyndighetenes reaksjonsmønster kommer tydelig fram.

Ut fra de opplysningene jeg har samlet om denne saken, samt det jeg har lest hos Sæland (2009, s. 108) og Hagen, Kvanvig og Tronstad, (2010 s. 62), spekulerer jeg på om dette ble gjort for å skremme det jødiske miljøet og å sette et eksempel. Påstanden om at det ble foretatt undersøkelser i utlandet om Fein, som hadde oppholdt seg innenfor Norges grenser de siste tretti årene, var sannsynligvis en bløff. Hans korrespondanse for å få familien Reichwald til Norge, som jeg kommer tilbake til

---

²¹ Trygve Wyllers privatarkiv: Boks 16, mappe 546, legg 3: Kopi av brev med heading ”St. Svithuns skole” fra rektor Olden til advokat Wyller 02.07.1940. Statsarkivet i Stavanger

²² Trygve Wyllers privatarkiv, Boks 16, mappe 546, legg 3: Kopi av brev fra overrettssakfører N. Eckhoff til advokat Trygve Wyller datert 08.07.1940. Statsarkivet i Stavanger.

²³ Trygve Wyllers privatarkiv, Boks 16, mappe 546, legg 3: Kopi av brev fra Nansen-hjelp, Oslo 09.07.1940. Statsarkivet i Stavanger.

senere, gikk direkte til norske myndigheter. Det kan derfor så langt jeg har klart å bringe på det rene ikke være noe som knytter handlinger hos Fein til ”utlandet”.

Da Fein litt senere på høsten ble satt fri, visste han fremdeles ikke årsaken til at han var blitt fengslet. Det ble ingen rettssak, og det ble heller ikke tatt beslag i noen av hans eiendeler på dette tidspunktet.

Allerede etter åpningen i 1938 var Feins Magasin i Kristiansand blitt tilgriset med antijødiske slagord (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 50). Og i 1940 hengte tyskerne opp en plakat med ”Jüdisches Geshäft” både på butikken i Stavanger og i Kristiansand. Mange forfattere påpeker handelsstandens negative holdninger til jødene, og både Johansen (1984) og Emberland (2005) gir en rekke eksempler som jeg kommer tilbake til. Men i Agder er det ikke gjort noen dypere forskning på området. Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010, s. 50) beskriver det slik:

Handelsstandens innstilling til fremmede generelt, og til jøder spesielt, er et til nå uutforsket tema som nok kan komme til å kaste lys over omstendighetene rundt åpningen av City Dressmagasin og Feins Magasin i Kvadraturen i andre halvdel av 1930-tallet.

Både i Stavanger og Kristiansand var det viktig for folk å unngå kontakt med jødene og butikkene deres. Men det var en ofte forskjell i folks holdninger avhengig av *typen* butikker jødene drev.

Moritz Moses Rabinowitz

Moritz Moses Rabinowitz er sannsynligvis den mest kjente jøden fra Rogaland, om ham er det både, laget film, skrevet bok og skrevet skuespill²⁴. I tillegg reiste haugesund kommune et minnesmerke over ham på 1980-tallet²⁵. Han ble født i

---

²⁴ Jon Haukeland og Tore Vollan, regi, 2003: *Mannen som elsket Haugesund*. Scenekraft (2011): *Rabinowitz* (teater)

Arne Vestbø, 2011: *Moritz Rabinowitz, en biografi*. Spartacus.

²⁵ Minnesmerke over Rabinowitz: http://www.jodiskmuseumoslo.no/full_news.asp?m=8817&dynID=4

Raijgröd i Polen 20.09.1887. Moren het Chaia Rosa, og faren var rabbiner Isak Levi Rabinowitz. Moritz Rabinowitz var bare fjorten år da han kom til Norge for første gang. Onkelen hans, Isak Eidenbom, som hadde innvandret til Norge i 1893, (Sebak (2008, s. 41) oppfordret søstersønnen til å følge etter. Sebak (2008, s. 42) skriver at faren, rabbineren, helst ville sett at sønnen gikk i hans fotspor, men at brevet fra onkelen i Bergen hadde større påvirkning på gutten. Om faren sin skrev Moritz Rabinowitz senere (Sebak 2008, s. 42, gjengitt fra KF, ”Fremmed blant fremmede. Min første jul i Norge”. For ”Jul i Haugesund” av M. Rabinowitz):

Det falt i min fars lodd å være den som ga den jødiske ungdom åndelig føde, og han levet selv også som streng ortodoks. Til punkt og prikke oppfylte han de gamle små bokstaver, som har gått i arv til Israels folk fra Sinaijs hellige bjerg. Han var en av de søiler, som holdt tradisjonen i frykt og ære. (...) Det var ikke alle gutter som var besjælet av religiøsitet.

Det var vanlig med en slik kjedemigrasjon i de jødiske familiene, noe vi også ser ved at Moritz Rabinowitz sin bror, Herman Herchel, født i 1891, til Norge like etterpå. Og Isak Eidenbom medvirket til at flere jøder fra det fattige Raijgröd emigrerte. Sebak (2008, s. 43) mener at minst 26 personer med forbindelse til Raijgröd hadde vært innom Bergen innen 1930.

Raijgröd hadde vært en by med et sterkt innslag av jødisk kultur og tradisjoner (Askeland og Våga, 2000, s. 15), med tre synagoger, jødisk bank og et kooperativ. Ti tusen mennesker levde på det meste her. Men tsarens undertrykkelse av jødene, og polakkenes antisemittisme førte til at jødene begynte å utvandre. Askeland og Våga (2000, s. 15) beskriver hvordan den jødiske kulturen til slutt forsvant helt: ”Jødene i Rajgrod (sic) hadde ikke en sjanse da tiden var inne i november 1942, de satt i en dødsfelle”.

Brødrene Rabinowitz giftet seg med søstrene Johanna og Rosa, som var døtrene til overkantor Salomon Goldberg i Berlin. Den 16.08.1918 fikk Moritz Rabinowitz og Johanna sitt første og eneste barn, datteren Edith, mens broren og svigerinnen forble barnløse.

Moritz Rabinowitz hadde en unik forretningssans og ekspanderte stort i 1920-årene. (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 44). Som de fleste andre jødene innenfor handel hadde han startet som handelsreisende for andre, men fikk snart egne butikker. Høsten 1927 etablerte han sin egen konfeksjonsfabrikk i Haugesund, Haugesunds konfeksjonsfabrikk A/S, som i 1938 skiftet navn til det mer internasjonale Condor . Han flyttet all sin forretningsvirksomhet hit, og hadde ved inngangen til 1940 rundt 150 ansatte. Et betydelig tall i en liten by som Haugesund. Stener Askeland, som var butikksjef og innkjøpsansvarlig hos Rabinowitz, beskrev ham som en ”norsk patriot” i Haugesund Dagblad 20.06.1945.

For det var ikke som forretningsmann Rabinowitz ble landskjent. Allerede tidlig på 1920-tallet viste han seg som en produktiv og engasjert skribent, og la for dagen et sterkt engasjement mot nazismen og fascismen som vokste fram i Europa. Som barn hadde han opplevd pogromer i form av rene massakre, og fram til krigsutbruddet skrev han over hundre leserinnlegg der han advarte mot nazismens antisemittisme, krigsfaren og betydningen av et sterkt norsk forsvar. Så tidlig som i 1933 gikk han til angrep på Hitler-Tyskland i boka ”Verdenskrisen og vi” som han utga på eget forlag. Dette ble det lagt merke til også i Tyskland, der han i den nazistiske avisen Westdeutsche Beobachten ble utnevnt til jødernes verdslige leder i Norge. Så ”han sto høyt på listen over dem tyskerne gjerne ville sikre seg etter at invasjonen i Norge var et faktum” (Ottosen, 1994, s. 32).

I anledning 25-årsjubileet for fabrikk, 20.02.1925, ble han både i Haugesunds Avis og Haugesunds Dagblad omtalt i veldig positive vendinger. Også på 50-årsdagen, 18.09.1937 fikk han hederlig omtale i begge avisene. På denne tiden ga han en vakker tomt på Åkrasanden på Karmøy til Haugesund kommune, og for denne gaven vanket det selvsagt også lovord. Allikevel var han bare ”en jøde” i nærmiljøet. (I disse dager er det som nevnt kommet en ny biografi om ham, men den har jeg ikke rukket å lese). Som arbeidsgiver skilte han seg ut, blant annet ved å gi de ansatte et reisestipend etter ti års tjeneste. Og i tillegg til å være politiske aktiv drev han humanitær og veldedig virksomhet i stor skala. Men han hadde allikevel ingen sosial

omgang i Haugesund, tvert i mot ble han både motarbeidet og isolert. Den 30.04.2011 tar formannen Haugesunds Handelsstands forening et oppgjør med fortiden²⁶:

*I dagens papiravis har Nils Konrad Bua, formann i Haugesund Handelsstands Forening en kronikk på trykk. Der skriver han: «Til Moritz Rabinowitz; takk for ditt engasjement for byen og for menneskeheten!» Styret retter en offentlig unnskyldning for den urett foreningen utøvde overfor Rabinowitz. – Hvorfor skriver du denne kronikken nå? – Den sanne historien om Rabinowitz har nå kommet fram gjennom biografien til Arne Vestbø og stykket til Scenekraft. Vi kan alltid lære av historien og ser at ting burde vært gjort annerledes, Det er aldri for seint å gjøre opp, sier Bua. **Ville ekskludere Rabinowitz** Han skriver om «et mørkt kapittel i foreningens 110 år gamle historie», og tenker på den misunnelsen den jødiske forretningsmannen ble utsatt for. Han var innovativ og nytenkende og ble sett på som en trussel for den etablerte handelsstanden.*

Dette bekrefter at Moritz Rabinowitz alltid ble sett på som en fremmed i Haugesund, og det på tross av hans store bidrag til byens industri og handel. Våga og Askeland (2000, s. 17) beskriver ham slik: ”Haugesunds eneste jøde. En like fremmed fugl som han var et kjent syn”.

Samtidig fikk Rabinowitz mange fiender i lokalmiljøet på grunn av sitt politiske engasjement. Kjøpmannstanden var, som jeg vil komme tilbake til, både konservativ og antisemittisk.

Rabinowitz var en liten (160cm) mann med store ambisjoner og et stort hjerte. Samtidig var han på mange måter en dandy, og var sterkt preget av amerikansk reklame og forretningsdrift. Butikken City, som han etablerte i Kristiansand i 1934, hadde en fengende slogan med dobbel betydning, ”De er fra City”. Rabinowitz endret folks holdning til klær og moter. Vanlige arbeidsfolk og bønder i Norge hadde som regel ett sett med finklær som de brukte til de var utslitt. Men Rabinowitz tenkte annerledes; klær skulle skiftes etter motebildet, ikke etter slitasje. Så han averterte

---

²⁶ <http://www.h-avis.no/puls/unnskyld-moritz-rabinowitz-1.6199804>

varene sine i alle avisene i Stavanger, Kristiansand og Haugesund, og skapte et marked som ikke hadde vært der fra før.

Hagen, Kvanvig og Tronstad, (2010, s. 44) legger stor vekt på at Rabinowitz var en pioner innenfor moderne markedsføring på sørvestlandet, både hva angikk kvantitet og kvalitet. Han fikk laget gaveartikler og informasjonsbrosjyrer som skulle lokke kundene til butikkene, og store, opplyste reklameplakater ble plassert ved hovedveien i utkanten av Kristiansand. I hans butikker ble vindusutstillingene tillagt den største betydning. For Rabinowitz ville lære folk om mote, og han ville lære dem å være velkledde. Klærne han solgte var derfor lekre og moderne i snittet, - og billige. Han visste at for å selge måtte han skape behov og selge myter. Så det er forståelig at han vakte oppsikt som en ekte "self-made-man" etter amerikansk mønster. Og den "amerikanske" stilen ble forsterket av at han hadde sjåfør når han skulle ut med bilen sin.

Hans suksess og framgang skapte misunnelse hos konkurrentene, ikke minst fordi han henvendte seg til arbeiderklassen og den nye middelklassen. Til nå hadde velkledthed vært det gamle borgerskapets enemerke, så Rabinowitz provoserte med sin stil og vilje til oppløsning av tradisjonelle ytre kjennetegn på klassesethørighet. Gamle familiebedrifter som hadde solgt eksklusive og dyre klær til borgerskapet, opplevde nå en pris konkurranse som de møtte med kritikk av kvaliteten på Rabinowitz sine varer. De gamle fordommene om "handelsjøden" som lurte folk opp i stry med å selge dårlig kvalitet, levde i beste velgående.

Familien Becker

I 2009 kom Frode Sæland sin bok (2009) om Herman Becker. I forordet beskriver han den rasistiske plakaten som Kongsgårdrussen 17. mai 1939 bar i russetoget. På plakaten var det tegnet en jødekarikatur av Herman Becker med blåruslue, og teksten var "Krigen kommer når de handelspolitiske forholdene blir uutholdelige. Gud bevare oss for handelsfolket". Dette er det eneste eksempelet på lokal antisemittisme som Sæland (2009, s. 10) nevner.

Jeg har brukt Sæland som sekundærlitteratur, men har dessverre ikke hatt tid til å studere Sælands kilder nøye nok i forhold til å se hva han *ikke* har brukt. Men det er tydelig at den sterke antisemittismen som kom fram gjennom lokalavisene på slutten av 1930-tallet, både i forhold til jødiske flyktninger og jøder generelt, er forbigått. Sæland (2009) reflekterer heller aldri over det lokale politiets rolle i forhold til jødene, eller fordomsfulle kommentarer om jødene som han gjengir. At antisemittismen fra norsk side bare var knyttet til Nasjonal Samling og Statspolitiet går som en rød tråd gjennom Sælands (2006) framstilling. Som en ny bok som knyttet til minnet om jødene i Rogaland, synes jeg det derfor er merkelig å se hvordan den er med på å underbygge bestemte klisjéer og fordommer om jødene. Dette kommer jeg tilbake til.

Familien Becker besto av foreldrene Hille (15.08.1885) og Judith (02.01.1888), samt barna Israel Josef (26.05.1916), Herman Hirsch (30.07.1920) og Ada Abigael (20.01.1929)²⁷. Familien hadde mye strammere økonomi enn ekteparet Fein²⁸, I 1936 hadde for eksempel Julius Fein en inntekt på 4000 kroner, mens Hille Becker tjente 2600 kroner. Her må en også huske at Hille Becker forsørget fire personer, mens Rösi Fein for en stor del tjente penger selv, og hadde i 1937 en formue på 8000 kroner.

Familien kom til Stavanger i juli 1916, og bodde her første gang i en kortere periode fram til 1918²⁹. Hille Becker var opprinnelig fra Smolensk i Russland, han var uten utdanning, men ”urmaker og handelsborger” av yrke. Han emigrerte i 1914. Konen, Judith Becker var født i St. Petersburg og hadde studenteksamen. Sæland (2009, s. 13) skriver at hun var pianolærer, og hadde reist mye siden flere av de velstående familiene som engasjerte henne som pianopedagog tok henne med på dannelsesreiser til europeiske storbyer. Derfor var hun både bereist og velutdannet, mens han skal ha vært belest, språkmektig og religiøst interessert. Hun beskrives som temperamentsfull, vakker og elegant, mens han ble oppfattet som rolig og litt streng.

Men både i Våre Falne (1948) og hos Stahl (1964, s. 186) står det at Judith Becker var utdannet massøse. Hos Stahl (1964, s. 186) står det at hun kom fra Leningrad, og ikke

---

²⁷ Jødisk Museum i Oslo: Brev fra Hille Becker til Harry Koritzinsky datert 30.09.1939

²⁸ Ligningsattester for Stavanger. Byarkivet i Stavanger

²⁹ Adressebøker for Stavanger. Byarkivet i Stavanger

St. Petersburg som hos Sæland (2009, s. 13). Jeg har ikke brukt tid til å kontrollere disse opplysningene, da de er irrelevante for oppgaven.

I januar 1915 giftet Judith seg med Hille³⁰. De hadde forlovet seg før han reiste i 1914. Som for de andre østeuropeiske jødene, var det pogromer, antisemittisme og en usikker framtid som fikk ekteparet Becker til Norge.

I oktober 1928 flyttet familien tilbake til Stavanger³¹, og Hille Becker åpnet urmakerforretning i Øvre Holmegate 7. Dette skjedde muligens på grunn av behovet for en større kundekrets, og muligens på grunn av miljøet på Bryne ikke åpnet seg helt for familien. Men igjen viser adressebøkene for Stavanger at familien levde en omflakkende tilværelse, der de stadig byttet adresse.

Skyldtes flyttingen økonomiske forhold? Eller hadde familien problemer med å integreres i lokalmiljøet? Sæland (2009, s. 14) tar hele tiden utgangspunkt i at flyttingene skyldes familiens økonomiske situasjon. Han reflekterer aldri over om denne flyttingen kan ha noe å gjøre med at familien var jøder, og om det var vanskelig å bli integrert. Jeg finner her en motsetning i Sælands tekst som han aldri tar opp og drøfter, nemlig at han hele tiden understreker familiens ønske om å integreres, samtidig som han påpeker at familien er isolert og rotløs. I boken viser han bare til økonomiske årsaker til dette, samt et ”embetsverk” som forhindrer Hille Becker i å drive handel som han vil.

Så når Sæland (2009, s. 11) avslutter forordet i boken med ”Hvordan var det å være jøde i en liten by på Sørvestlandet?”, så svarer han kun på dette ut fra en vurdering av familiens økonomiske situasjon. Etter min mening kunne spørsmålet hans derfor like gjerne vært; ”Hvordan var det å livnære seg som urmaker i en liten by på Sørvestlandet?”

---

³⁰ Jødisk Museum i Oslo: Brev fra Hille Becker til Harry Koritzinsky datert 30.09.1939

³¹ Adressekalender for Stavanger 1928. Stavanger kommune, byarkivet.

Familien Joseff

Ved en tilfeldighet fikk jeg vite at en tidligere kollega var oldebarnet til Sofie og David Joseff, den siste jødiske familien som kom til Stavanger. De hadde flyttet fra Oslo til Stavanger i juni 1940, to måneder etter krigsutbruddet. David Joseff, som kom til Norge i 1908, hadde fått norsk statsborgerskap i 1921. Han var født 23.04.1893 i Zidaki i Litauen i følge rapport til statspolitijefen i 1942³², mens konen, Sofie, født Millamed, var født 01.09.1892 i Lazkorva i Litauen³³. Hun var bare fire år gammel da hun kom til Norge i 1898.

Sofie og David Joseff hadde giftet seg 07.05.1915 hos byfogden i Oslo³⁴. I nevnte rapport til statspolitijefen står det videre at hele familien tilhørte Den Israelittiske Menighet i Oslo fram til 1938, men at de da meldte seg ut av trossamfunnet. At familien meldte seg ut av trossamfunnet i 1938, og flyttet til Stavanger i juni 1940, gir grunn til å spekulere i årsaken til disse avgjørelsene.

Jeg samarbeider i dag med ekteparet Joseffs oldebarn for å prøve å finne ut av, og forstå, hva som skjedde med familien i forkant av flyttingen til Stavanger, og hvordan de hadde det da de bodde her. Dette fordi historien til familien Joseff skiller seg fra historiene til de andre jødene fra Rogaland. Arbeidet vårt er på mange måter inspirert av Howard Jacobsons romaner, ”Kalooki Nights” fra 2007 og ”The Finkler Question” fra 2010. ”I always fancied, as to change the world and the Jew’s place in it. (...) Why do you have to look so Jewish all the time? Zöe talking. Zöe, catching me with my peoples’s woes on my shoulders” (2007 s. 23). Vi bruker disse romanene, fordi det ikke finnes dagboksnotater eller brev som kan fortelle noe om familien Joseff i denne perioden. Og Jacobson, som selv er britisk jøde, tar utgangspunkt i familier som

---

³² Lena Skår Størseths privatarkiv: Kopi av rapport til Statspolitijefen, avgitt av politibetjent Finn Svensen, 26.10.1942

³³ Lena Skår Størseths privatarkiv. ”Spørreskjema for jøder i Norge” ”Sara Hildur Joseff” datert 12.03.1942, undertegnet politibetjent Hans Haugen ved Stavanger Politikammer.

³⁴ Lena Skår Størseth sitt privatarkiv: Kopi av rapport til Statspolitijefen, avgitt av politibetjent Finn Svensen 26.10.1942

minner om familien Joseff i sine romaner. Jøder som ønsker å frigjøre seg fra ”jødisk arv”, i form av ortodoks jødedom og historiens ”åk”. (For ”The Finkler Question” fikk Jacobson The Man Booker Prize i 2010).

Men mens Jacobson først og fremst skriver om belastningen av å leve med arven etter Holocaust, så er det viktig å huske at familien Joseff ikke kjente til denne. Men de kjente selvsagt til jødernes historie med alle sine pogromer (russisk ord som har gått helt inn i vårt vokabular, og som betyr angrep), massakre, diskriminering og overgrep. Det er derfor sannsynlig at familien Joseff ønsket å flytte til et nytt miljø, og assimileres i dette, etter den tyske okkupasjonen. Antisemittisk propaganda som stadig økte i dagspressen på 1930-tallet (bl.a. Emberland 2005, s. 412) var muligens årsaken til at de brøt ut av trossamfunnet og det jødiske miljøet i Oslo. At familien tok disse avgjørelsene som en følge av økende norsk antisemittisme, hendelsene ute i Europa og krigsutbruddet i Norge, kan selvsagt diskuteres. Og det er rom for å vurdere om avgjørelsene var taktiske eller det endelige påskuddet til et brudd med det jødiske miljøet og jødedommen. Men dette har jeg dessverre ikke mulighet til å utdype mer i denne oppgaven men kommer jeg tilbake til problemstillingen i en annen sammenheng.

I Oslo arbeidet David Joseff som ekspeditør, i Stavanger fikk han jobb som driftsbestyrer ved A/S Vestlandske Gummivarefabrikk som produserte gummistøvler og regntøy. Denne fabrikk var en av de største industrietableringene i Stavanger i mellomkrigstiden, og Joseff må, i form av sin posisjon på fabrikk, ha hatt et stort kontaktnett blant andre funksjonærer og arbeidere. David Joseff hadde, så vidt jeg har klart å bringe på det rene ingen kontakter i det jødiske miljøet i Stavanger. Og David Joseff bekrefter i avhøret av ham i 1942³⁵ ”ikke å ha noen venner eller noen omgang med personer i Stavanger”. Allikevel er det er grunnlag for å spekulere i om han hadde kontakter blant de assimilerte jødene i byen. Det at han straks fikk jobb som driftsbestyrer på en av byens største industriarbeidsplasser, sannsynliggjør at han hadde slike kontakter, og at flyttingen til Stavanger var nøye planlagt. Dette er antakelser jeg har gjort på bakgrunn av at det på denne tiden var veldig stor

---

³⁵ Lena Skår Størseths privatarkiv: Kopi av rapport til Statspolitijefen, avgitt av politibetjent Finn Svensen, 26.10.1942

arbeidsledighet i byen, faktisk høyest på landsbasis med 20,2% mot 14,6 i landsgjennomsnitt.³⁶ Dessuten gikk tilsetning i høyere funksjonærjobber ofte etter ansiennitet i bedriftene.

Auksjonsprotokollene³⁷ forteller at familien Joseff var glad i litteratur, og hadde blant annet alle Oskar Braatens, Jack Londons og Peter B. Kynes verk. Dette er ikke den ”finkulturen” som en finner hos Fein og Becker, men litteratur som har en bred ”folkelig” appell. Det behøver selvsagt ikke å bety noe annet enn at Joseff-familien likte disse bøkene, men kan også tyde på at familien ville være ”helt alminnelige”, eller, ”som alle andre”.

Ekteparet hadde tre barn. Den eldste, Sara Hildur, ble født 25.01.1916, Selma ble født 20.01.1920, og Selmer Samuel ble født 13.11.1922. Hildur Sara hadde tatt Handelsskolen, og jobbet i Therese Ruf-Mairs Plissé- og broderiforretning i Klostergården i Pedersbakken, mens Selma giftet seg med en ikke-jøde og ble hjemmeværende. Hun het nå Selma Nilsen, men var ikke lykkelig i ekteskapet. Så da hun møtte en annen mann, en anleggsarbeider som bodde og arbeidet i Stavanger, ble hun gravid med ham. Omtrent samtidig ble Sara Hildur gravid med en, for oss, ukjent mann. Så det utrolige skjedde, at søstrene fødte hvert sitt barn med to måneders mellomrom høsten 1942. Begge barna ble adoptert bort like etter fødselen, Sara Hildur sin datter i Haugesund, og Selma sin sønn i Stavanger. Det reddet babyene fra gasskammeret. Sara Hildur sin datter lever fremdeles, mens Selmas sønn døde for noen år siden.

Jeg traff Sara Hildur Joseff sin datter under avdukningen av minnesteinen over jødene fra Rogaland, 26.10.2010. Hun fortalte da at hun enda ikke å stå fram med sin jødiske bakgrunn, men har oppkalt datteren sin etter moren³⁸.

Sæland (2009, s. 113) nevner ”skam” som mulig årsak til at Hildur Sara dro til Haugesund for å adoptere bort barnet. ”Om det var den tilspissede situasjonen utover høsten eller skammen over å bære fram et uekte barn som motiverte søstera Hildur

---

³⁶ Bodil Wold Johnsen, ”Nasjonal Samling i Stavanger 1933-37”, UiB, hovedoppgave i historie, s. 108

³⁷ Våga og Askelands privatarkiv. ”Jøder i Rogaland.” Mappe C: ”Auksjon i Stavanger”.

³⁸ Personlig notat 26.10.2010

Saras handlemåte vil vi aldri få vite”. Dette utsagnet oppfatter jeg som underlig sett i forhold til den pressede situasjonen Sara Hildur befant seg i, og jeg lurer på hvorfor han tar med denne refleksjonen i boken. Selv om det ikke er tid eller mulighet til å gå inn i en så kompleks problemstilling som ”skam” her, så mener jeg at å spekulere i skammotivet viser en manglende politisk forståelse for situasjonen. ”Skam” i denne sammenhengen bunner etter mitt syn i en religiøst motivert refleksjon. I tillegg skriver Våga og Askeland (2001, s. 36) at ekteparet som overtok Hildur Saras datter bare fikk forespørsel om å skjule barnet. Planen var hele tiden at Hildur Sara skulle hente barnet igjen når forholdene tillot det. Og ser en Sælends refleksjon (2009, s. 113) knyttet opp mot Våga og Askelands litterære framstilling (2001, s. 38), får spørsmålet om ”skam” en ganske makaber dimensjon:

Natten mellom 2. og 3. mars, i ei seng i ei bygd sover ei lita jente trygt. I Polen har hennes mor på den to kilometer lange vandringen til krematoriet. Hun går gjennom skogen. Hun går inn i en brakke og kler seg naken. Det er natt når Zyklon B-gassen slippes inn.

Familien Joseffs historie er en spesiell historie, og den får meg til å reflektere over hva familien Joseff og barna deres søkte. Ønsket døtrene å finne ektemenn utenfor det jødiske miljøet? Hadde de noe press på seg i denne retningen, fra en eller begge foreldrene? Det at Selma Nilsen var ulykkelig i ekteskapet sitt, og fikk barn med en annen mann, kan kanskje tyde på at ekteskapet hadde vært proforma, eller en måte å skaffe seg navneskifte på. For det var i praksis nå blitt forbudt for jøder å skifte navn, noe jeg kommer tilbake til i kapittel tre.

Vi må også huske at da dette skjedde var det ingen som kunne vite at kvinner gift med ”ariske” menn slapp unna gasskammeret. Men det er allikevel grunn til å tro at flere tenkte at ekteskap med en ”arier” i en eller annen form kunne beskytte dem. Et eksempel på dette er Ida Ottesen, søsteren til Sofie Joseff, som lenge unnlot å registrere seg fordi hun var gift med en ”arisk” mann. I et brev fra Stavanger

politikammer, undertegnet politifullmektig Olav Gabriel Ueland, til politidepartementet i Oslo³⁹, kan en lese:

Spørreskjema for jøder i Norge:

Vedlagt følger i 3 eksemplarer spørreskjema for Ida Ottesen, f. 30/10 1907, Våland 57c, Stavanger. Grunnen til at det ikke er sendt inn tidligere for henne er at politiet her ikke var oppmerksom på at hun var jøde før en fikk melding om det fra statspolitiet. Hun oppgir sjøl at grunnen til at hun ikke tidligere har meldt fra, er at hun ikke trodde hun ble reknet for å være jøde, da hun var gift med en nordmann.

Selmer Samuel jobbet på samme fabrikk som faren, med tittel ”regnfrakklimer”. Han var organisert i Konfeksjonsarbeidernes Fagforening⁴⁰. Det å organisere seg i en fagforening på denne tiden var ikke vanlig for jøder, så han kan ha hatt andre motiver enn interesse for fagpolitisk arbeid. Tenkte han at det var bedre å bli tatt som politisk fiende av NS-regimet enn passiv jøde? Og når han i avhøret med politiet etter arrestasjonen sier at ”familien visstnok hadde en slektning som var gift med Jacob Ottesen, Våland 57 c, Stavanger”⁴¹ viser det at han prøver å beskytte tanten. Det er noe vemodig over dette forsøket på å hjelpe henne, og det gir fint et innblikk i den unge guttens personlighet.

Det er også mulig at Selmer Joseff tenkte at fagforeningsarbeidet kunne bidra til å dempe hans jødiske identitet. Dette er tanker jeg gjør meg, når jeg nå forsøker å forstå ham. For mens de andre jødene forsøkte ligge så lavt i terrenget som mulig, så tyder mye på at Selmer Samuel Joseff ville være ”en av de andre”, ikke en av ”jødene”. Dette er en utfordrende, og for mange en provoserende, tematikk. Howard Jacobson (2010, s. 17) tar opp alle assosiasjonene, fordommene og følelsene knyttet til ordet ”jøde-spørsmålet”, og fabulerer over om det ville vært lettere å diskutere det hvis en for eksempel kalte det ”Finkler-spørsmålet”. Dette fordi ordet ”jøde” har en vanvittig

---

³⁹ S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner, Mappe ”Jøder arrestert utenfor Oslo”: kopi av brev datert 12.11.1942 til Politidepartementet ved sjefen for sikkerhetspolitiet fra Stavanger politikammer. Statsarkivet i Stavanger

⁴⁰ Lena Skår Størseths private arkiv: Kopi av rapport til Statspolitijefen 26.10.1942

⁴¹ Lena Skår Størseths privatarkiv; Kopi av rapport til Statspolitijefen, avgitt av politibetjent Finn Svensen, Stavangeravd. 26.10.1942

tung innholds-bagasje, uansett hvilken vinkling man velger som utgangspunkt for en diskusjon.

Selma Joseff, som overlevde på grunn av at hun fremdeles formelt var gift med en ikke-jøde, ble arrestert 26.11.1942, men slapp unna deportasjon⁴². Etter krigen valgte hun en helt annen vei, og giftet seg med en, etter barnebarnets beskrivelse: ”meget ortodoks jøde”. Om det er grunnen til at hun brøt all kontakt med miljøet i Stavanger, er usikkert. Men sønnen, som vokste opp hos adoptivforeldrene sine, gikk hele livet med en David-stjerne i gull rundt halsen.

Enslige jøder og de som giftet seg med ikke-jøder

Sæland (2009, s. 88-95) gir en oversikt over disse som jeg legger til grunn der ikke annet er nevnt.

Ida Ottesen, Sofie Joseff sin søster, flyttet også til Stavanger i 1940. Ida ble født i Kristiania 30.10.1907. Hun var gift med Jacob All Ottesen som fikk jobb som lagersjef hos A/S Askim Gummivarefabrikk. Denne fabrikk delte lagerlokaler med fabrikk der David og Selmer Samuel Joseff jobbet. Ida Ottesen meldte seg inn i den norske statskirken i 1930, etter at hun hadde konvertert til kristendommen.

Fanny Helene Wathne, født Kahn, var tysk statsborger til hun giftet seg med tannlege Lauritz Wathne fra Lista. Hun var født 21.04.1896, giftet seg med ham i 1928, konverterte til kristendommen og meldte seg inn i den norske statskirken samme år. I 1935 adopterte paret en ett år gammel gutt fra Stavanger. Familien bodde i Kopervik.

Helene Meyer, født 26.11.1890, var norsk statsborger som giftet seg med den tyske statsborgeren Kurt Georg Ricard (sic) Meyer, født 03.02.1875. Fra 1921 var han lærer ved Stavanger Handelsgymnasium, og i 1936 ble han overlærer her. De hadde en datter, Gerda, og bodde i Odinsgate i Stavanger.

---

⁴² S-1329 Statspolitiet, serie Ga jødeaksjoner Mappe: ”Jøder arrestert utenfor Oslo”. Telegram fra Statspolitiet i Oslo til Bredtvedt fengsel, datert 10.12.1942 vedrørende varetekstfange Selma Nilsen, jøde. Riksarkivet i Oslo.

Abraham Wulf Ramson, distriktslegen i Sand, ble født 03.04.1904 i Bodø⁴³. Han var sønn av Elias Ramson, født i 1861 i Russland, og Klara Akerman, født 1865, også i Russland. Begge foreldrene står også oppført i 1900-folketellingen for Bodø⁴⁴, der de står oppført som russiske jøder. I følge folketellingen av 1910 er Abraham nest yngst av sju søsken som alle er født i Norge, og av trossamfunn er de oppført å tilhøre ”Det Israelitiske”.

Etter at Abraham Wulf Ramson ble ferdig med legestudiet i 1927, arbeidet han som kommunelege og distriktslege i Lofoten. Han giftet seg med Barbra Nikoline Gulseth, og fikk i 1935 stillingen som distriktslege i Sand i Ryfylke. I 1940 konverterte han til kristendommen gjennom voksendåp.

Karl Ajzenberg, født 03.05.1911 i Brest-Litovsk, den gang russisk Polen, må beskrives som en oppfinnsom eventyrer. Foreldrene var polske jøder, og i 1920 reiste hele familien til Paris hvor de levde som statsløse. Karl Ajzenberg arbeidet i et bilverksted som faren klarte å etablere fram til 1927, men fikk etter hvert problemer fordi han verken hadde arbeids- eller oppholdstillatelse. Etter en lang og rotløs tilværelse, der han hele tiden ble utvist fra ulike land, ønsket han til slutt å emigrere til Brasil.

Han livnærte seg som jordarbeider, industriarbeider, servitør og musiker i sin stadige flyktningetilværelse, men traff til slutt nordmannen Rasmus Jørstad Sandstøl som var 26 år eldre enn Ajzenberg. Sandstøl ville gjerne hjelpe ham med å komme inn i Norge, ettersom Ajzenberg flere ganger fikk avslag på søknaden om Nansenpass, og de forfalsket derfor identitetspapirene hans, og Sandstøl utga seg for å være faren hans.

I Stavanger fikk Karl Ajzenberg jobb som språklærer på Misjonsskolen, da han behersket både spansk, tysk, fransk og hebraisk, samt litt russisk og polsk. Sommeren 1935 avtjente han verneplikten i Madlaleiren, og for å få arbeidstillatelse tok han voksendåp i St. Petri kirke i 1939 med navnet Karl Jacques Jørstad. I mai 1940 giftet

---

⁴³ Digitalarkivet: Folketelling 1910 for Bodø kjøpstad, utskrift 17.01.2011

⁴⁴ Digitalarkivet: 1900-telling for Bodø, utskrift 17.01.2011

han seg med en stuepike som var innlagt på Dale Asyl med tuberkulose. Hun døde i september 1941.

Da krigen kom hadde han meldt han seg til det Civile Luftvern og ble vaktstjef her. Men etter hvert begynte problemene. Det startet med at svogeren meldte ham til politiet, da han mente at det måtte være noe galt med identiteten hans og innreisen til Norge. Hva som var motivene for denne anmeldelsen er uklart, men det førte i hvert fall til full tilståelse fra Ajzenbergs side. Så i oktober 1940 ble han dømt til fengsel i fem måneder for å ha kommet inn i landet på falske premisser. Men, han slapp ikke ut etter fem måneder, for nå skulle identiteten hans kartlegges av myndighetene. Han satt fengslet i Stavanger til konen døde, og ble så sendt til Oslo.

Ruben Jehoda Fridmann ble født 15.04.1898 i Horten⁴⁵. Faren var russisk jøde, moren tysk jøde fra Øst-Preussen. Hele familien står oppført som tilhørende det Mossaiske (sic) trossamfunn. Han arbeidet en stund som verkstedarbeider før han fikk en trist, kriminell løpebane. Første gang han ble fengslet satt han inne i fjorten år, og like etter løslatelsen, i 1920, ble han satt inn på Opstad Tvangsarbeidshus på Jæren i tre år for tyveri. Da han så slapp ut dro han til Canada i jakt på en bedre tilværelse.

Men han kom fort tilbake til Norge, hvor han hele tiden gikk ut og inn av fengselet fra til han fra 1935-1940 ble anbrakt i privat forpleining på Østlandet. Men da krigen kom dro han tilbake til Rogaland for å ta tyskerarbeid. I et år, fra mai 1941 til mars 1942, arbeidet han for tyskerne som timeskriver og brakkesjef for et entreprenørfirma som var engasjert i anleggelsen av en ny flyplass på Sola. Men da det kom fram at han var jøde fikk han avskjed. Så igjen startet en kriminell løpebane, og han ble anholdt for grovt tyveri i mai 1942, og dømt til ti års sikring på Opstad Tvangsarbeidshus. Stavanger Byrett viste til en tidligere judisiell observasjon hvor Fridmann var blitt karakterisert som ”noe svakt begavet, viljesvak, holdningsløs og med meget mangelfullt utviklede moralbegreper” (Sæland 2009, s. 95). Man anbefalte at han kom tilbake i forpleining, da han hadde oppført seg bra der og selv ytret ønske om å komme dit igjen. Men nå var forpleieren helt uvillig til å ta ham tilbake.

---

⁴⁵ Digitalarkivet: 1900-telling for Kristiania. Utskrift 17.01.2011

Flyktninger

Det var rundt en halv million mennesker som flyktet fra Nazi-Tyskland i perioden 1933-1945, skriver Meyer (2009, s. 13). Han kaller dette tallet en ”kvalifisert gjetning”, og mener videre at 470 000 av disse var jøder, mens 30 000 rene politiske flyktninger.

Odd Nansen, sønnen til Fridtjof Nansen, og formannen i den private organisasjonen Nansenhjelpen, karakteriserte norsk flyktningepolitikk i denne perioden som ”beinhard” (Meyer, 2009, s. 22). I følge Nansen var den verken humanitær, liberal eller idealistisk. Meyer (2009, s. 22) skriver at de norske myndighetene på det symbolske planet gikk inn for en humanitær og flyktningevennlig politikk, men ”hver gang den flyktningefiendtlige praksisen og den humanitære idealismen kom i konflikt, var det den første som vant”. Og tallenes tale er klar. Mens Danmark tok i mot 800 flyktninger i 1933, så tok Sverige i mot 200 og Norge i mot 40. I 1940 var tallene 2198 for Danmark, 3200 for Sverige og 800 for Norge (Meyer 2009, s. 23).

Så rundt to tusen av en halv million flyktninger kom av til Norge i tre runder mellom 1933 og 1940 (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010 s. 39). Og det er anslått at rundt fire hundre av disse var jøder. Norsk lovverk, samt norske politikere, og byråkrater i utenrikstjenesten, var hovedårsaken til at det kom så få. Jeg kommer tilbake til flyktningespørsmålet i kapittel tre.

Familien Reichwald tilhørte en gruppe østerrikere som kom til Norge vinteren 1938/39. Den besto av Jacob, født 13.03.1887, Jeanette, født 08.05.1886, samt sønnene Wilhelm, født 13.08.1913⁴⁶ og Hans, født 29.09.1916⁴⁷. Wilhelm var ,som allerede nevnt blitt adoptert av familien Fein, og Hans giftet seg i 1939 med Moritz Rabinowitz’ datter Edith.

---

⁴⁶ Våga og Askelands privatarkiv ”Jøder i Norge”, Mappe G: ”Spørreskjema for jøder i Norge” datert 10.03.1942, vedr. Wilhelm Reichwald Fein, undertegnet politibetjent Hans Haugen.

⁴⁷ Knut Stahl. Privatarkiv 6: Eske 3: Liste: ”Jøder som ble arrestert av Gestapo”, signert politibetjent Olav Lund (ikke datert, men signert. Oversikten er levert etter 1945)

Wilhelm Reichwald Fein var skredder, og hadde mistet sitt østerrikske statsborgerskap da han i 1936 ble adoptert av ekteparet Fein⁴⁸. Han anså seg derfor som statsløs, og hadde derfor ikke noen borgerrettigheter i Norge. I følge spørreskjemaet hadde han gjennomført rekruttskole i Norge, og hadde vært medlem av det jødisk-mosaiske trossamfunn siden fødselen. Hans siste oppholdssted utenfor Norge var Wien, og nå hadde han oppholdt seg i Norge siden 1934.

Allerede i 1939 flyttet Hans Reichwald til Kristiansand for å ta over svigerfarens butikk City Dressmagasin (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010 s. 39). Men etter krigsutbruddet reiste han sammen med konen Edith til Skånevik (Våga og Askelund, 2000, s. 27). I november 1940 ble sønnen Harry født, og Hans åpnet et lite mekanisk verksted. familien følte seg trygg i Skånevik, selv etter at lensmannen den 28.02.1942 ”klyver opp trappene” (Våga og Askelund 2000, s. 39) og ”ber Edith fylle ut spørreskjema for jøder i tre eksemplarer”. På dette tidspunktet var hun gravid med barn nummer to.

Foreldrene til Wilhelm og Hans bosatte seg hos slektningene sine, Rösi og Julius Fein, som hadde drevet et iherdig, omstendelig og vanskelig arbeid for å få dem til Norge. Nazi-Tyskland innlemmet Østerrike i Det tyske riket ved Anschluss i mars 1938, og dette hadde fratatt ekteparet Reichwald både levebrød og bolig, samt gjort dem til tyske statsborgere. Norsk innvandringspolitikk var svært restriktiv i forhold til å ta i mot jøder fra sentral-Europa, så ekteparet Fein måtte stille økonomiske garantier for å få dem hit. Og i følge Hagen, Kvalvig og Tronstad (2010, s 56), var ekteparet Feins sterke integrering i Stavanger den eneste grunnen til at ekteparet Reichwald fikk oppholdstillatelse.

Betingelsen for at familien Reichwald fikk oppholdstillatelse i Norge, var at de skulle reise videre til USA. Så oppholdstillatelsen ble gitt for nøyaktig ett år, fram til 13. desember 1939. Men Jeanette Reichwald, ble syk, så Julius Fein ga beskjed til politiet i Stavanger om at det ville bli vanskelig å få henne videre til Amerika. (Sæland 2009, s. 81). I tillegg var oppholdstillatelsen gitt med betingelse av at ekteparet ikke jobbet, så det var selvsagt også vanskelig å skaffe penger til reisen. Jacob Reichwald hadde

---

⁴⁸ Våga og Askelands privatarkiv, ”Jøder i Norge”, Mappe G: Spørreskjema for jøder i Norge” datert 10.03.1942, undertegnet politibetjent Hans Haugen.

bare fått med seg et frimerkealbum da han flyktet, og dette hadde han til kommisjonssalg i fire butikker i Stavanger. Liv Dypvåg forteller også om dette frimerkealbumet i brevet sitt (vedlegg 1).

Men de økonomiske forholdene til ekteparet Fein forverret seg også (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 64). For på dagen ett år etter krigsutbruddet, 09.04.1941, ble Feins butikk i Stavanger stengt⁴⁹, og alle eiendelene hans beslaglagt. Årsaken til dette var selvsagt datoen 09.04.1941. Dette skal ha vært en lørdag, og altså jødisk helligdag, men det ble selvsagt oppfattet som en demonstrasjon. Og kanskje var det fra Feins ståsted en blanding av begge deler.

Ekteparene Fein og Reichwald flyttet derfor til en liten gård i Frafjord i Forsand, der de sannsynligvis følte seg mindre utsatt for overgrep .

Georg Rechenberg, født 04.12.1902 i München⁵⁰. Han var jødisk statsborger, og kom til Haugesund som jødisk flyktning fra Tyskland i 1938⁵¹, hvor han fikk jobb som tivoli- og hjelpearbeider på skytebanen i Haugesund fornøylespark, Bassos tivoli. På spørreskjemaet har han oppført 07.12.1902 som fødselsdato, men det er ingen tvil om at det er samme personen som på Yad Vashems liste. I tillegg oppga han ”privatlærer” som biyrke på spørreskjemaet hos politiet. I følge Sæland (2000, s. 93) hadde han, sammen med en tysk flyktning, politiske samtalegrupper med gymnasiaster fra Haugesund, men jeg finner ingen kontrollerbare referanser til dette.

Rechenberg var i følge spørreskjemaet og Yad Vashems liste utdannet tanntekniker, og han kom til Norge som politisk flyktning 17. juli 1938. Han hadde deltatt i fagforeningsarbeid i Østerrike, hadde meldt seg ut av det jødiske trossamfunnet 07.03.1923, og hadde etter den tid ikke hatt tilknytning til noe trossamfunn. Hans siste oppholdssted utenfor Norge hadde vært Danmark. Det finnes ingen opplysninger om andre familieforhold i spørreskjemaet, men i Yad Vashem sin database er foreldrene hans oppført som Zeev og Roza.

---

⁴⁹ Knut Stahl. Privatarkiv 6. Eske 3: ”Jødene”. ”Jøder som ble arrestert av Gestapo”. Liste signert politibetjent Olav Lund.

⁵⁰ The Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem: Rechenberg, Isaac George. Utskrift 17.01.2011

⁵¹ Våga og Askelands privatarkiv ”Jøder i Norge”, Mappe F: ”Spørreskjema for jøder i Norge”, datert 28.04.1942, G. Rechenberg, undertegnet politimesteren i Haugesund

Informasjonen om Georg Rechenberg er sendt til Yad Vashem av hans bror, Yehuda. Dette bekreftes med håndskrift på et skjema 186512 som er knyttet til de andre opplysningene på databasen. Men ellers er dette skjemaet på hebraisk, og jeg har dessverre ikke hatt anledning til å få det oversatt⁵².

Ludwig Adolf Melzer, født 07.03.1886 i Østerrike-Ungarn, kom via London til Jæren som politisk flyktning 05.05.1939 (Sæland 2009, s. 92).

Han finnes ikke på Yad Vashem sin liste, noe som sannsynligvis betyr at det ikke er noen som har savnet eller ettersøkt ham. Han hadde vært der tidligere, fra 1920-1921, som bestyrer hos tangprodusenten A/S Sjøtang til denne gikk konkurs. Melzer var utdannet kjemiingeniør, og arbeidet som bestyrer ved flere kjemiske fabrikker i utlandet. Han var ugift og barnløs, og tilhørte ikke noe trossamfunn.

Da han kom tilbake til Jæren i 1939 ble han ansatt som bestyrer ved A/S Oгна Fabrikker. Det var bedriften som søkte om arbeidstillatelse for ham, noe som ble innvilget av Rogaland politikammer for ett år om gangen. Melzer bodde på gården til Ole Kvianes, og hans eneste bekjente skal ha vært Christian Nielsen, bestyreren ved Jæren Elektrisitetsverk på Oгна.

Andre del

Hva skjedde med jødene fra Rogaland?

En episode på Østfoldbanen, 22.10.1942, der en grensepolitimann ble skutt av losen for en gruppe flyktninger, deriblant noen jøder, ble påskuddet NS-regimet trengte for å starte arrestasjonen av de norske jødene. (Mendelsohn, 1992, s. 92). Saken hadde lenge vært diskutert mellom tyske og norske myndigheter, og ettersom krigen utviklet seg i negativ retning for tyskerne, ble det stadig mer påkrevet å få utryddelsen av de

---

⁵² http://www.yadvashem.org/wps/portal/IY_HON_Welcome

norske jødene iverksatt. Samtidig spør Mendelsohn (1992, s. 89): ”Kan enkelte innen NS ha kjent til den tyske utryddelsesplanen som ble vedtatt på Wannsee-konferansen 20.01.1942?” Dette er et veldig viktig og interessant spørsmål, som jeg gjerne ville gått dypere inn på hvis tiden og oppgavens omfang hadde tillatt det.

Fra fredag 23.10 til mandag 26.10 1942 ble det arbeidet intenst med å planlegge de omfattende arrestasjonene. Hvem skulle utføre dem? Hvordan skulle de utføres? Logistikk var et vesentlig poeng. Minst mulig oppmerksomhet og uro et annet. Gjennom registreringen av alle jødene i Norge, hadde NS-regimet god oversikt over hvem de var og hvor de bodde, så de praktiske utfordringene ved å finne dem var neppe veldig store.

Og for å gi operasjonen en legitimitet, ble det i all hast vedtatt en lov som sa at det å være jøde i Norge, med eller uten norsk statsborgerskap, var statsfiendtlig og kriminelt. Denne loven ble utarbeidet av justisminister Sverre Riisnæs og ministerpresident Vidkun Quisling. Loven trådte straks i kraft. Og samme dag som arrestasjonene startet, 26.10.1942, signerte Quisling loven om inndragning av jødiske formuer og eiendommer.

Alle landets politimestre og lensmenn fikk følgende telegram søndag formiddag, 25.10.1942 (Ottosen 1994, s.14)

Alle mannlige personer over 15 år hvis legitimasjonskort er stemplet med J, skal arresteres uansett alder oppover, og transporteres til Kirkeveien 23, Oslo. Arrestasjonen skal skje den 26. oktober kl. 0600. Arrestantene må medta skaffetøy, rasjoneringskort, og alle legitimasjonsdokumenter. Formuen beslaglegges. Oppmerksomheten henledes på verdipapirer, smykker og kontanter, og heretter må det ransakes. Bankkonto sperres og bankbokser tømmes. (...) Alle voksne jøddinner pålegges daglig meldeplikt ved ordenspolitiets kriminalavdeling.

Femten mann fra statspolitiet i Stavanger skulle gjennomføre arrestasjonene (Sæland 2009, s. 168). Hille, Becker, samt David og Selmer Samuel Joseff, ble alle arrestert i sekstiden om morgenen. Julius Fein og Wilhelm Reichwald var ikke hjemme, men Julius Fein ble arrestert like etter av lensmennene i Gjesdal og Høle-Forsand. I

Haugesund ble Georg Rechenberg arrestert klokka 0600 av lokale politifolk, og i Skånevik ble Hans Reichwald arrestert samme klokkeslett.

I forbindelse med arrestasjonen av Hans Reichwald beslagla lensmannen et armbåndsur, en fyllepenn og en bankbok som inneholdt 89 kroner (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 64). Fra konen Edith var beslaget et smykkeskrin i sølv som inneholdt et gull dameur med kjede, et platina armbånd med sju diamanter, et armbånd med en diamant, et sølvkjede med to steiner, tre diamantringer, et gullarmbåndsur med to diamanter og en diamantnål. Alt ble sendt til Tyskland. (Våga og Askeland, 2000, s. 28).

Lensmannen i Etne og Skånevik hadde på forhånd fått telefon fra Statspolitiet i Bergen med melding om å møte på Ortskommandanturet klokken fem om morgenen for å motta en ordre. Om det var bevisst at arrestordren ble overlevert lensmannen en time før arrestasjonen skulle skje, for å unngå samme forsinkelse som ved Hans Reichwalds spørreskjema for jøder, vites ikke. For 01.09.1942 hadde politimesteren i Rogaland mottatt en purring fra Politidepartementet ved Rikskriminalsjefen, fordi Hans Reichwalds spørreskjema ikke var levert⁵³.

I vaktprotokollen til Statspolitiet⁵⁴ står listen over jødene som skal arresteres: Selmer Samuel Joseff, David Joseff, Julius Fein, Wilhelm Reichwald Fein, Hille Becker, Ludwig Meltzer og Jacob Reichwald.

”De tok sin skjebne med håpløshetens og resignasjonens ro” skriver Stahl (1964, s. 184) og fortsetter med følgende referat fra en av medfangene til de arresterte jødene, som først ble samlet i en celle i i første etasje i kjelleren på fengselet på Lagårdsveien:

De norske vaktene var i det hele storartet. (...) Det var vel 10-15 mann i cellen – de satt og røykte sigaretter, og Fein, Becker og Reichwald kom bort og hilste på meg. De var alle sammen på det rene med at de var ferdige her i livet, men de tok det meget rolig, som noe uunngåelig de måtte gjennom.

---

⁵³ S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner: Mappe: ”Jøder arrestert utenfor Oslo”Kopi av brev fra Rikskriminalsjefen til politimesteren i Rogaland, datert 01.09.1942. Riksarkivet i Oslo.

⁵⁴ Politimesteren i Stavanger, Serie Aa, Vaktjournaler, 0008. Statsarkivet i Stavanger

Jeg har prøvd å finne ut hvem denne medfangen kunne være, eller å finne andre som møtte jødene disse første dagene etter arrestasjonen. Politiets vaktlister⁵⁵ viser både hvem som var på vakt og hvem som ble arrestert samtidig med, og i ukene før, jødene. Men dessverre uten hell. Stahls arkiv har heller ingen opplysninger om dette, men avsnittet refereres i sin helhet av Sæland (2009, s. 104) som et ”bevis” på hvordan jødene reagerte på arrestasjonen, med referanse til Stahl.

Den nærmeste jeg kom var en politibetjent, som jeg av hensyn til hans ønske om å være anonym kaller Politibetjent 1. Han var antinazist på sin hals, men kom med følgende utsagn om jødearrestasjonene: ”Vi så ikke på jødene som andre folk, og vi oppfattet det som skjedde med dem som uunngåelig”. Disse utsagnene er en understreking av det offerbildet ettertiden har ønsket å tegne av de arresterte jødene, og en bekvem ”unnskyldning” for ikke å engasjere seg. ”De møtte sin skjebne. De var forberedt på å møte den. Det var ikke noe vi kunne gjøre”. Som Politibetjent 1 avsluttet vår samtale: ”me’ kan skjemmast”.

Lensmannen i Egersund arresterte Ludwig Melzer. Og 27.10.1942 sendte Rogaland politikammer all informasjon vedrørende Melzer til Statspolitiet⁵⁶.

Abraham Wulf Ramson og kona kom til Sand i 1935 (Våga og Askelund, 2000, s. 47). Han ble distriktslege i Sand, Suldal, Sauda og Imsland. Mange innenfor motstandsbevegelsen skal ha oppfordret Ramson til å komme seg i sikkerhet våren 1942, men han var i følge Våga og Askelund (2000, s. 48) redd for at kona, som var gravid, og de to små barna hans ville bli straffet dersom han stakk av. NS-lensmannen i bygda forsøkte å utsette arrestasjonen på grunn av legemangel og Ramsons gode omdømme (Sæland, 2009, s. 169), men dette ble avvist, så han ble arrestert 28.10.1942, to dager etter de andre jødene.

Dermed var arrestasjonene så langt over. Mennene var fengslet, kvinnene pålagt meldeplikt, og Rogalands bidrag til utryddelsen av jødene hadde startet. Noen dager senere, 30.10.1942, ble de arresterte jødene fra Rogaland overført til Berg

---

⁵⁵ Politimesteren i Stavanger, Serie Aa, Vaktjournaler 0008, Statsarkivet i Stavanger

⁵⁶ Politimesteren i Stavanger, Serie Aa vaktjournaler, 0008, Statsarkivet i Stavanger

interneringsleir ved Tønsberg. Der ble de innkvartert i brakker uten innbo, lys eller varme⁵⁷.

Den neste arrestasjonsbølgen gjaldt kvinner og barn. Nå ble også eldre og syke arrestert. Dette var den endelige aksjonen som skulle fjerne de siste jødene fra Norge. I Bergen var Hille Beckers sønn, Israel Josef, blitt arrestert 26.10.1942. Da den andre arrestasjonsbølgen kom en måned senere, ble konen hans, Ida og sønnen Sam, på knappe to år, arrestert. I Stavanger ble fem kvinner arrestert om ettermiddagen 25.10, samme dag som ordren om arrestasjonene kom. Søstrene Hildur Sara og Selma (Joseff) Nilsen ble arrestert hjemme. Moren deres, Sofie Joseff, lå på Stavanger sykehus hvor hun hadde hatt en større mageoperasjon, og overlege Brekke skrev en attest om at hun var for syk til å arresteres (Sæland 2009, s. 180).

Samme kveld ble Ada Abigael Becker, og moren Judith arrestert. I følge Sæland (2009, s. 180) gikk det dramatisk for seg, ”Folk i nabolaget så det hele”. Og Ada Beckers, Alice Teigland, venninne skriver til meg i april 2011 (Vedlegg 2):

En tidlig lys vårkveld, - Ada var på en kveldstur med en venn. Da de kommer på toppen av Biskop Njåls gate, ser hun langt ned i gaten, - utenfor huset deres, en stor bil! Løper ned, - aner kanskje noe. Mor, far og Ada ble med, - så henne ikke mer,

Sæland (2009, s. 180) skriver om samme hendelse:

Ada hadde en venn. De hadde vært ute og spasert en tur. Det var sein høstdag og mørkt. Statspolitiet sto og ventet på henne. Ada ble arrestert i nitida. Hun ble anholdt med makt. Judith ble arrestert i leiligheten. Det var dramatisk.”

Det er mulig at Alice Teigland blander to hendelser, for Ada og moren fulgte med da faren ble arrestert en måned tidligere, men sluppet ut mot meldeplikt. Imidlertid bekrefter både Sæland (2009, s180) og Teigland (vedlegg 2) at mange så det som skjedde.

---

⁵⁷ Våga og Askelands privatarkiv, ”Jøder i Norge”, Mappe F: Kopi av bilag til Rettsbok for Haugesunds forhørsrett, sak nr. 81/-46: Georg Rechenbergs forklaring datert 14.01.1946

Ida Ottesen ble arrestert samme kveld, og ute i distriktet ble resten av kvinnene og barna anholdt av lokalt politi og lensmenn. I Frafjord ble resten av familien Fein og Reichwald arrestert av lensmannen: Rösi Fein, Jeanette Reichwald, gravide Edith Reichwald (Rabinowitz' datter) og sønnen hennes på to år, Harry Reichwald. I Kopervik ble Fanny Helene Wathne arrestert av lensmannen. Til sammen ti kvinner og barn i Rogaland ble arrestert disse novemberdagene.

29.10.1942 kan en lese i vaktprotokollen til politiet⁵⁸ ”Mottatt telegram. Bare jøder med norsk eller tysk statsborgerskap skal arresteres og formue beslaglegges. Stop. Underrett politimestrene i Deres distrikt”. Og videre: ” Samtlige politimestre i herv. distrikt ble av vakth. politisjåfør Sæland telefonisk underrettet”. Men, i sin iver hadde statspolitiet i Rogaland, samt det lokale politiet og lensmennene heller ikke fått med seg at kvinner gift med en ”arier” ikke skulle arresteres. For Rogaland gjaldt dette Selma Nilsen, Fanny Helene Wathne og Ida Ottesen. Ida Ottesen og Fanny Helene Wathne ble satt fri samme ettermiddag, mens Selma Nilsen ble med transporten til Oslo. Allerede fredag 27. november kl. 14.30 var kvinnene og barna framme ved Bredtveit fengsel. Men ikke før 10.12.1942 ble Selma Nilsen satt fri⁵⁹.

Telegrammet som satte Selma Nilsen fri kom til Bredtvedt fengsel den 10.12.1942. Ordlyden var: ”Varetektsfange Selma Nilsen, jøde, født 20.1.1920 bes straks løslatt. Etter ordre fra politiinspektør Dürbeck”. Telegrammet er undertegnet G. Rosenlund. Hvordan reagerte Selma Nilsen da telegrammet kom? Og hvor gjorde hun av seg de siste årene av krigen? Så langt har jeg ikke funnet noen opplysninger eller vitner som kan gi svar på disse spørsmålene. Men det jeg vet, og som jeg kommer tilbake til senere i oppgaven, er at hun etter krigen hadde en lang kamp med myndighetene for å få tilbake noen av familiens eiendeler, samt erstatning for tap og lidelser.

Da Selma Nilsen slapp ut fra Bredtvedt lå moren hennes fremdeles på sykehuset i Stavanger. Våget Selma seg tilbake til Stavanger? Fikk hun møtt moren og fortalt hva som ventet henne? Besøkte hun sønnen sin? Disse spørsmålene vil jeg sannsynligvis

---

⁵⁸ Politimesteren i Stavanger, Serie Aa, vaktjournaler 008, Statsarkivet i Stavanger

⁵⁹ Arkiv S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner. Mappe ”Jøder arrestert utenfor Oslo”. Telegram fra Statspolitiet. Riksarkivet i Oslo.

aldri få svar på. Men det gikk tolv dager fra Selma slapp fri til moren ankom Bredtvedt klokken ett om natten. For dr. Brekke, som tidligere hadde klart å forhale arrestasjonen av Sofie Joseff, måtte den 22.12.1942 tillate at hun ble sendt til Bredtvedt⁶⁰. Rapporten fra overbetjent Olav Øverhagen ved Statspolitiet i Stavanger forteller at transporten ble godkjent både av dr. Næss (NS) og dr. Brekke.

Ottosen (1994) er historien om deportasjonen av jødene fra Norge. Ottosen setter deportasjonen av jødene inn i en internasjonal sammenheng, og viser hvordan forfølgelsen av jødene i Norge gikk fra å være en religionsforfølgelse til en raseforfølgelse. Tusenvis av jøder i Øst-Europa, kvinner, barn, babyer, gamle, syke og menn, ble regelrett slaktet, (Browning, 1998), men man så raskt at denne metoden var lite effektiv om man skulle klare å utrydde alle jødene i Europa. Så etter litt prøving og feiling ble giftgass foretrukket. Det var både effektivt og ”renslig” som avlivningsmetode. Bauman (1997, s. 134) skriver:

Se på antallet. Den tyske stat tilintetgjorde ca. seks millioner jøder. Med 100 pr. dag ville en trenge nesten 200 år. Pøbelveldet bygger på galt psykologisk grunnlag, nemlig på voldelige følelser. Folk kan bli manipulert til raseri, men en kan ikke opprettholde raseriet i 200 år. Følelser og deres biologiske grunnlag har et naturlig livsløp; tørst, til og med blodtørst, blir slukket til slutt. Dessuten er følelser notorisk ustadige og kan snus mot den annen part. En opphisset folkemengde er upålitelig, den kan av og til la seg påvirke av medfølelse – for eksempel med et barn som lider. For å utrydde en hel rase er det nødvendig å drepe barna.

Grundig, omfattende og uttømmende mord krevde at pøbelveldet ble erstattet av byråkrati, at felles raseri ble erstattet av lydighet mot autoriteter.

Drapsmetodene ble industrialisert, og det personlige møtet mellom bøddel og offer fjernet. Dette forhindret ikke en ubeskrivelig brutalitet i perioden mellom arrestasjon og henrettelse. Det var enten rett i døden, eller tvangsarbeid til man døde av utmattelse eller ble arbeidsudyktig og endte i gasskammeret. Veien til døden var hard og helt uten pauser fra brutalitet.

---

⁶⁰ Arkiv S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner. Mappe ”Jøder arrestert utenfor Oslo. Rapport fra overbetjent Olav Øverhagen, Statspolitiet i Stavanger, til Statspolitisjefen, datert 22.12.1942

Mange forteller om hvordan de selv ble brutalisert under den konstante nedbrytende behandlingen. Samuel Steinmann, en av de få norske jødene som overlevde Auschwitz, fortalte meg i oktober 2010 at også språket hans ble ødelagt. Og da han etter frigjøringen i 1945 kom tilbake til Norge, brukte han et halvt år på å få tilbake til sitt normalspråk. I fangeleiren ble språket blitt både vulgarisert og forherdet.

I Norge hadde allikevel jødene vært ganske avventende. Dette skyldtes i første rekke den store kontrasten i behandlingen av jødene i de andre tyskokkuperte landene. Men også de som hadde opplevd pogromer i Øst-Europa, ikke minst i Russland, hadde minner som okkupasjonen ikke var i nærheten av å ligne. En ydmykende militærtjeneste i Russland, som i Nicolai 1. sin tid varte i 25 år, der jødiske gutter ble kidnappet under razziaer for å fylle kvotene til jødisk soldatinnskriving, en sterk innskrenkning i yrkes- og studievalg samt stadig frykt for å bli drept, mishandlet, fratatt eiendom og levebrød, jaget på flukt, ja, det meste av det verste hadde vært en del av hverdagens frykt. Derfor var det mange som følte at det var trygt i Norge. De hadde skaffet seg et levebrød her, og tenkte at dette sannsynligvis ville gå over.

Med unntak av Julius Fein, som satt fengslet i Kristiansand allerede våren 1940, og Moritz Rabinowitz, som ble deportert 27.05.1941, følte de andre jødene i Stavanger seg derfor rimelig trygge. At de hadde støttespillere i lokalsamfunnet viste engasjementet for Fein i 1940, og de fleste tenkte at hvis de bare lå lavt i terrenget, så ville jo okkupasjonen ta slutt en dag. Siden de fleste var norske statsborgere, og godt etablert i lokalmiljøet, følte de seg rimelig beskyttet.

Dette kom også tydelig fram i samtalen min med Samuel Steinmann, fange med nummeret 79231 tatovert på underarmen. Da jeg traff ham i oktober 2010, var han den siste gjenlevende av de fem norske jødene som overlevde Auschwitz. Jeg var naturlig nok nysgjerrig på hvorfor ikke flere av jødene flyktet fra landet. De visste jo hva som skjedde med jødene både i Tyskland og de tyskokkuperte områdene. Han påpekte at selv om de tyske myndighetene beslagla en rekke jødiske eiendommer og butikker, var det få som trodde at det var noen fare for livene deres. Og selv da han ble sparket om bord i slaveskipet Donau, sammen med kvinner, menn og barn fra hele landet, møtte han mange som håpet at de ville bli sendt til Nord-Norge, slik de

arresterte lærerne ble. Men de merket jo fort at skipet snudde sørover. Og om bord i skipet med Steinmann var også jødene fra Stavanger.

Jødene fra Stavanger hadde trodd at deres norske statsborgerskap ville beskytte dem. Selv om de allerede 10.04.1940 ble beordret å levere fra seg radioapparatene sine, noe som også må betraktes som det første forsøket på å registrere jødene, så var det få av dem som oppfattet dette som særlig truende. Hille Becker nektet imidlertid først å signere for at han leverte fra seg radioapparatet frivillig, og han klaget til og med avgjørelsen inn for fylkesmannen. Men denne klagen førte selvsagt ikke fram.

Radioapparatene ble samlet inn av det lokale, norske politiet. Var dette en prøve på det norske politiets håndtering av anti-jødiske tiltak? Mye kan tyde på det. For på det tidspunktet, lenge før radioapparatene til andre nordmenn ble beslaglagt, kaller Johansen (1984, s. 136) dette tyske utspillet som ”ren sjikane”. Videre skriver Johansen (1984, s. 137) at ”etter razziaen laget Oslo-politiet et arkiv over jødiske radioeiere”. Og med henvisning til samtlige politirapporter etter beslaget siterer han at ”henstillingen blev straks etterkommet”. Bare måneden etter registrerte lokalt politi og lensmenn alle jødiske butikker på strekningen Arendal-Stavanger.

Før 1942 var det få direkte aksjoner og inngrep fra NS rettet mot de norske jødene, men en i ettertid ser at de la seg i et mønster fram mot massearrestasjonene. Det viktigste var kanskje at justisminister Sverre Riisnæs 02.10.1941 ga beskjed til alle landets fylkesmenn om å kartlegge jødisk eiendom (Johansen 1984, s. 141), og dagen før la han fram et forslag om at en skulle forlange legitimasjon for arisk avstamning ved kjøp av norsk jord. Som jøde ble regnet medlemmer av et mosaisk trossamfunn, personer hvis navn viser jødisk avstamning og ”personer om hvem Deres kontorpersonale vet at de er av jødisk avstamning”.

Jødiske leger som var kommet til Norge som flyktninger mellom 1938 og 1940 mistet retten til å praktisere, og en del jødiske sakførere fikk inndratt praksisen sin. Men for de fleste jødiske familier gikk livet så noenlunde normalt, selv om nyhetene om hvordan jødene ble behandlet i Tyskland og de tyskokkuperte områdene skapte en ganske stum angst (Sæland 2009, s.109, med referanse til Robert Savosnick, 1986, s. 19).

En dag traff han (Julius Fein, min uth) en bekjent fra fredsforeningen utenfor Petrikirka i Stavanger. Fein var meget nervøs. Før han fikk innledet samtalen, utbrøt han: Snakk ikke om krigen! Jeg sier ikke ett eneste ord om den, - og de skal ikke få noe å anklage meg for.

Men så kom kravet om at alle jøders legitimasjonskort skulle stemples med en rød J. I Stavanger må dette ha skjedd i to omganger. For i notat av 19.03.1942 med heading fra ”Stavanger politidistrikt”⁶¹ bekreftes det av politifullmektig Olav Gabriel Ueland : ”Vedlagt sendes 11 ”spørreskjemaer for jøder i Norge” fra Stavanger politidistrikt. To måneder senere sendes et nytt notat, denne gangen med headingen ”Politimeisteren i Rogaland” på brevarket⁶² :

Vedlagt sendes et eksemplar av hver av de tre jøder i Rogaland politidistrikt som har fått sitt grenseboerbevis stemplet med J-stempel. 1 eksemplar av samme skjema er sendt N.S. statistiske kontor, Oslo. En er ikke kjent med at det finnes andre jøder i Rogaland politidistrikt.

Notatet er undertegnet politifullmektig Einar Bjelland. Ut fra disse notatene er fjorten registreringsskjema oversendt Statspolitiet i Oslo, mens resten da kan ha blitt sendt i en eller flere omganger.

I artikkelen ”Et mørkt kapittel i statistikkens historie” finnes detaljerte opplysninger om bakgrunnen for denne J-en⁶³. Artikkelen innledes på følgende måte:

Selv om det skal handle om statistikk, må vi begynne med en bokstav. Vi starter med den tiende bokstaven i alfabetet, med J. Det er en moderne bokstav, det rike og presise latinske språket trengte den ikke, og den fantes ikke i den engelske Bibelen fra 1611. Shakespeare brukte J-en en eneste gang. Har vi bruke for en bokstav Shakespeare klarte seg uten?

---

⁶¹ S-1329 Stataspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner, Mappe ”Jøder arrestert utenfor Oslo”: Notat fra Stavanger Politikammer til sjefen for Sikkerhetspolitiet i Oslo, datert 19.03.1942. Riksarkivet i Oslo

⁶² S-1329, Stataspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner. Mappe: ”Jøder arrestert utenfor Oslo”: Notat fra Rogaland Politikammer til sjefen for Sikkerhetspolitiet i Oslo, datert 18.05.1942. Riksarkivet i Oslo

⁶³ <http://www.ssb.no/emner/00/00/sa39/del7.pdf>

Videre forteller artikkelen om en departementsmann som satt på sitt kontor i Oslo og tegnet J-er i bordkalenderen sin. Det var på baksiden av 27.11.1941. Han tegnet tre stykker, en var fire, en var tre og en var to centimeter høy. Så diskuterte han litt med Politidepartementet om hvor høy J-en skulle være, og de ble enige om at to centimeter var passe. 20.12.1941 sendte så departementet en ordre til Johs. Krogstie A/S Stempelfabrikk og Gravøranstalt, Storgaten 9 i Oslo. Ordren lød på 700 stempler med en to centimeter stor J. Allerede 05.01.1942 var stemplene ferdige, og firmaet sendte en regning på 67 øre pr. J, i alt 469 kroner. Regningen ble videre sendt til Finansdepartementet som sendte den til Norges Bank som så overførte pengene.

Ganske mange mennesker må ha vært delaktige i denne bestillingen.

Den første jøden fra Rogaland som ble arrestert var Moritz Rabinowitz. Allerede dagen etter invasjonen, den 10.04.1940, flyktet han fra Haugesund og gikk i dekning på Hogganvik gård som lå noen mil utenfor byen. Han hadde fått flere tilbud om å flykte, men hadde hele tiden vegret seg for å ta i mot disse tilbudene. Den eneste datteren hans var gravid, han var redd tanken på å reise i båt over Nordsjøen (noe som var den mest realistiske fluktruten), så han regnet sannsynligvis med at han ville klare seg som flyktning i eget land til krigen var over.

Rabinowitz ga uttrykk for at han trodde Tyskland snart ville tape. Dette var i 1940, og mange trodde fremdeles på en kortvarig krig. Vi vet også at Rabinowitz hadde planer om å gjemme seg på lukket avdeling på Valen sykehus. Hans onkel Isak Eidenbom overlevde krigen i skjul på Luster sanatorium. Kanskje var det ansvaret for å verne bedriften og de ansatte i en vanskelig tid som holdt Rabinowitz tilbake? Et menneske på flukt har mange forhold å vurdere. Sannsynligvis vil man utsette til det siste å forlate sitt hjem, uansett om man eier mye eller lite.

Når kun det økonomiske aspektet ved Rabinowitz` situasjon blir trukket frem, mener vi det skyldes en forutinntatt holdning til jøder - en holdning som var svært utbredt før krigen. Da kunne uttrykket «jøde» bli brukt som slenguttrykk for dem man mente var gjerrige, en karikatur som mest av alt ligner på de tegningene Rabinowitz ble utsatt for i det lokale vittighetsbladet den gang.

(Haukeland og Vollan,2004⁶⁴)

For det var Rabinowitz sin ”grådighet” som i alle år ble brukt som forklaring på at han ikke flyktet. En forklaring som bygget opp om det stereotype bildet av den gjerrige jøden. Men vi vet at Rabinowitz hadde engasjert seg lenge og tydelig i kampen mot nazismen, et engasjement som han selv visste satte livet hans i fare. Var han så redd for pengene sine som det senere ble sagt (Haukeland/Vollan, 2004) så ville han neppe ha heist den anti-nazistiske fanen så høyt.

Slik situasjonen var i 1940, tok det Gestapo et halvt år å fange ham. Da ble han lurt inn i en felle av Gestapo-sjefen Heinrich Stockhaus. Så 04.10.1940 ble Moritz Rabinowitz arrestert for tyskfiendtlig propaganda. Han ble først avhørt i Haugesund før han ble sendt til Kretsfengsel A i Stavanger. Sæland (2009, s. 104) forteller at han her brakk foten etter et mislykket selvmordsforsøk ved å kaste seg utenfor en trapp. Så da de andre fangene så ham i luftegården var foten spjelket og han lenet seg på en pinne som fungerte som krykke.

Jeg har ingen dokumentasjon på at dette ikke var et selvmordsforsøk, men Sæland (2009, s. 114) viser heller ikke til dokumentasjon på at det var det. Så når en vet at Rabinowitz senere ble tråkket i hjel, så kan dette fallet i trappen like gjerne tyde på at han ble dyttet.

Sæland (2009, s.114) gjengir en uklar kilde som forteller at Rabinowitz:

...var en god representant for sitt folk. Han tok sin skjebne med sinnsro. Forfølgelser og mishandling var ikke noe nytt for dette folk. Han tenkte med glede på den fremgang han hadde hatt tidligere i livet, og fortalte gjerne om det med adskillig humor.

Og for egen regning legger Sæland (2009, s. 114) til: ”Fangene merket det ”typisk jødiske” hos Moritz under morgentoalletet”. Jeg lurer på hvorfor Sæland (2009) gjengir sitat som dette uten noen form for refleksjoner eller spørsmål. Ser han ikke at når disse sitatene får stå uten kommentarer, så støtter han opp om mange myter og fordommer knyttet til jødearrestasjonene. Jødene beskrives som godmodige og stilltiende i sin offerrolle, slik at de passer de ikke inn i fortellingen om vår egen

---

⁶⁴ <http://www.dagbladet.no/kultur/2004/02/26/391896.html>

uskyld. De skriker ikke, protesterer ikke, forbanner ikke noen, går ikke til fysiske angrep, er ikke frustrerte, bitre, oppgitt eller livredde! Slike reaksjoner måtte vi tatt stilling til på en helt annen måte. Men når de tar det som skjer med ro, fordi de vet at det er dette de skal gjennom, da er det jo ikke noe vi kunne gjort!? Og stemmer dette? Gikk virkelig jødene fra Rogaland med bøyd hodet til skafottet?

Vi vet at Ada og Judith Becker skrek og gjorde så stort oppstyr slik at mange la merke til dem da de ble arrestert. Vi vet at Herman Becker flyktet. Vi vet at Moritz Rabinowitz prøvde å gjemme seg som flyktning i eget land. Vi vet at Wilhelm Reichwald klarte å flykte til Sverige. Vi vet at søstrene Joseff ga bort barna sine for å redde livet deres! Vi vet at Julius Fein var en aktiv motstander av nazistene, og kjempet verbalt mot antisemittismen i avisene.

Dessverre var det ingen som filmet dem da de søvndrukne ble arrestert kl. 06.00 om morgenen. Men kan noen tro at de tenkte ”endelig”!? Men kan vi derfor, siden vi verken så dem eller hørte dem, tro at dette vår helt greit? ”Hvorfor flyktet ikke jødene?” er et spørsmål mange stilte seg. ”De må jo ha visst!” Men hvis de som stilte spørsmålet visste, hvorfor gjorde ikke de noe?

Etter at Rabinowitz ble flyttet mellom Stavanger Kretsfengsel, Møllergata 19 i Oslo og Åneby leir i Hakadal, ble han 27.05.1941 sendt med fangeskipet ”Monte Rosa” til Tyskland. Under hele fangeoppholdet satt han sammen med en av de første politimennene fra Stavanger som ble arrestert, nemlig Finn Kleppe (f.03.09.1921)⁶⁵.

Rabinowitz var i fengslet sammen med Finn til de ble sendt på transport i september/oktober. Finn Kleppe var tilstede, og husker godt den søndagen Rabinowitz var meget syk og ble tråkket i hjel av tyskerne utenfor brakke nummer 38 i Sachsenhausen.

Sæland (2009, s. 105) skriver at jødene i Rogaland ”...merket seg nok at Rabinowitz ble tatt, men svært få trakk riktige konklusjoner med hensyn til egen sikkerhet”. Jeg lurer litt på begrunnelsen for dette utsagnet. Familiene Fein og Reichwald hadde søkt tilflukt langt oppe i heiene i Gjesdal, familien Joseff prøvde trolig å assimileres i lokalmiljøet, og hos familien Becker planla Herman Becker flukten sin. Han arbeidet

---

⁶⁵ <http://www.hvitebusser.no/Webdesk/netblast/pages/index.html?id=258639>

på denne tiden i farens urmakerbutikk og hadde en Stavanger-jente, Aslaug Hansen, til kjæreste.

Dette er også interessante punkt i historien om familien Becker. Den eldste sønnen, Israel Becker, sendte en henvendelse til Herr Koritzinsky i Det Mosaiske Trossamfund i Oslo, med forespørsel om å få inngå ekteskap den 04.11.1939 ”...mellom bededagen og søndag”⁶⁶. Brevet har den imponerende logoen til Dressmagasinet i Strandgaten 3 i Haugesund, og det følger en hilsen fra Moritz Rabinowitz med. Omtrent samtidig meldte Hille Becker hele familien inn i det Mosaiske Trossamfund i Oslo⁶⁷. I brevet, med den litt mer beskjedne logoen til ”Becker & Co. Urforretning Stavanger”, datert 30.09.1939, stilet til Herr Harry Koritzinsky, oppgir han familiens personalia samt begrunnelsen for å melde seg inn i trossamfunnet. Han melder altså inn *alle* barna på dette tidspunktet, også Israel som er myndig (født i 1916). Begrunnelsen for innmeldelsen kan bunne i at Hille Becker tror et medlemskap i trossamfunnet kan beskytte familien mot overgrep, samtidig som han søker et fellesskap. Han uttrykker det selv slik:

Som Dem vel er kjent, har jeg m. familie nesten i all den tid vi er (sic) her i landet, vert (sic) bosatt utenfor Oslo og det i den grad at vi i løpet av snart 25 år har vert (sic) der bare en eller to ganger. Vor tilknytning til menigheten har bare ytret sig ved at vi fikk os (sic) tilsendt Mazoh hver påske. Vi var således p.g.a den lange avstand avskåret fra å nyte de goder som de andre medlemmene kunne nyte, derfor var det at det laget sig slik at vi kom til å stå utenfor menigheten.

På tross av dette hadde begge de to yngste barna ikke-jødiske kjærester.

Herman fikk låne Wolfgang Langhoffs bok ”Myrsoldater”, som handler om nazistenes overgrep mot jødene, av faren til Aslaug Hansen. Meningen var at foreldrene hans skulle lese den. Kanskje mente de med dette å advare ekteparet Becker om hva som kunne skje i Norge? Men Sæland (2009, s. 113) skriver at Hermans foreldre ikke ville lese boken. Han hevder at begrunnelsen for dette var at de ikke trodde at grusomhetene som ble begått mot jødene ute i Europa kunne skje her.

---

⁶⁶ Jødisk Museum Oslo: Brev fra Israel Becker til herr Koritzinsky, datert 27.10.1939.

⁶⁷ Jødisk Museum Oslo: Brev fra Hille Becker til Det Mosaiske Trossamfund, Oslo, datert 30.09.1939

Så da Herman leverte boka tilbake til Aslaug skal han ha sagt: ”Din far vet ikke alt”. Sæland (2009, s. 113) mener at Herman Becker her siterer moren sin, og konkluderer: ”Beckers trodde som de fleste andre at uhyrlighetene tilskrevet nazistene ikke kunne skje her”.

Denne tolkningen er jeg uenig i. ”Din far vet ikke alt” kan også bety at han (Aslaugs far) ikke vet at ekteparet Becker allerede vet. De er omgangsvenner med ekteparet Fein, sønnen arbeider hos Rabinowitz, de kjenner til avisinnleggene til Fein og Rabinowitz, og selv om de er uforberedt på Hermans flukt, så har det garantert pågått diskusjoner om jødernes sikkerhet hjemme hos dem.

Denne hendelsen skjer i 1941, før Hermans flukt, før stemplingen av passene og registreringsskjemaene, og det er få mennesker, om noen, som kan forestille seg Holocaust. Men allikevel, hvor stor lit kan en feste til utsagnet om at verken Judith eller Hille Becker ville lese boken? Er det ikke naivt å tro at de prøvde å fortrenge det som skjedde i Tyskland og de tyskokkuperte områdene? Dessuten, en vel så viktig innvendig mot at de hadde manglende interesse for boken, er rett og slett at det kunne være farlig å ha boken i huset.

Tilbake til arrestasjonene. Alle som hadde ”ariske ektefeller” ble etter hvert satt fri. Men det er også en annen som slapp unna gasskammeret, på uventet vis. Som nevnt prøvde NS-lensmannen i Sand å hjelpe distriktslege Ramson med å unngå arrestasjon. Dette lyktes ikke, men Ramson hadde en annen viktig støttespiller i lokalsamfunnet, nemlig den kjente veterinæren og NS-politikeren Steinar Klevar.

Steinar Klevar var også en nær venn av Vidkun Quisling. I 1940 var Klevar leder for Bondelaugget i NS, men han var også omgangsvenn med Ramson. ”Jøden og nazisten diskuterer sjelden politikk. De er mer opptatt av musikk og litteratur”, skriver Våga og Askeland, (2000, s. 48).

Da Ramson ble arrestert tok Klevar straks kontakt med Quisling. I følge Våga og Askeland (2000, s. 50) ville ikke Quisling først snakke med ham, men etter at Klevar sendte en skriftlig henvendelse fikk han avtalt et møte. I mellomtiden var Ramson

blitt svært syk, og lå på Vestfold Fylkessykehus⁶⁸. Mens han lå på sykehuset visste han ikke at moren Clara på 78 år ble holdt skjult på et loft, og at kona hadde flyktet med barna til en slektning i Oslo (Våga og Askeland, 2000, s. 51). Samtidig visste Klevar at det bare er Quisling som kunne redde Ramson.

Den 18.01.1943 gikk det et brev med heading ”Ministerpresidenten” til Innenriksdepartementet i Oslo⁶⁹. Teksten var som følger:

Efter mottagne opplysninger og henstillinger finner jeg å kunne innvilge i at læge A. RAMSON, Sand i Rogaland, strykes av jøderegisteret og fritas for jødelovgivningens bestemmelser. Hvilket herved meddeles til forføining. Dr. Ramson ligger for tiden som pasient på Vestfold fylkessykehus.

Heil og Sæl, Quisling.

Dette var et absolutt amnesti for Ramson. Han mottok nå et brev fra Alf Kjøner (som også hilste Heil og Sæl), intendant på Berg Interneringsleir⁷⁰ hvor det sto at Ramson, mot kvittering, kunne hente sine medbrakte effekter ”for så vidt disse ikke er utbyttet i beholdningen”. Videre i brevet sto det at alle hans verdisaker, så som ur og kontanter kunne hentes hos Statspolitiet, Oslo og Akeravdelingen i Henrik Ibsens gate 7 i Oslo. Siden dette brevet er datert før Quisling sitt brev om amnesti, så har nok vedtaket vært kjent før Ramson fikk kjennskap til det.

Det som så må ha skjedd, er at da Ramson kom for å hente sakene sine, så var de borte. For et skriv av 06.03.1943⁷¹ forteller:

Den 5.3.43 ble oversendt Ramson et gammelt sølv lommeur som var gjenglemt på Fængselssykehuset av jøde Leo Eitinger, som delvis erstatning for det innleverte

---

⁶⁸ S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner. Mappe ”Jødearrestasjoner utenfor Oslo”. Brev til ”Herr doktor Ramson” fra Berg Interneringsleir, datert 29.01.1943. Riksarkivet i Oslo.

⁶⁹ S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner. Mappe ”Jødearrestasjoner utenfor Oslo”. Brev fra ministerpresident Quisling vedr. Dr. Ramson, datert 18.01.1943. Riksarkivet i Oslo

⁷⁰ S-1329 Statspolitiet, Serie Ga Jødeaksjoner. Mappe ”Jødearrestasjoner utenfor Oslo”. Brev fra Alf Kjøner til Abraham Ramson, datert 29.01.1943

⁷¹ S-1329 Statspolitiet, serie Ga Jødeaksjoner. Mappe ”Jødeaksjoner utenfor Oslo” Skriv fra Statspolitiets Oslo og Akeravd. 06.03.1943 vedr. Ramsons beslaglagte eiendeler. Riksarkivet i Oslo

armbåndsurs. Dette ble foretatt etter konferanse med Ramson på Statspolitietts kontor. Leo Eitinger er den 24.2.43 sendt ut av landet.

Det skulle vært rart å vite om Ramson og Eitinger (som overlevde Auschwitz) møttes etter 1945. Men vi vet Ramson dro i 1943 tilbake til Sand hvor han fortsatte som ditriktslege. Steinar Klevar ble skutt av en tysk vaktpost ved Drammensveien 145 den 03.03.1945 (Våga og Askeland, 2000, s.52). Og Våga og Askeland (2000, s. 52) skriver at Abraham Ramson hjalp enken hans med penger etter krigen.

Tredje del: Georg Rechenbergs historie

Georg Rechenberg overlevde Auschwitz sammen med Karl Jacques Ajzenberg. I bilaget til rettsboken for Haugesunds forhørsrett, sak nr. 81/-46⁷² finner en forklaringen som Georg Rechenberg avga etter at han kom tilbake til Norge. Siden dette er et rettsdokument, og forklaringen er avgitt mindre enn et år etter krigens avslutning, anser jeg det som en troverdig kilde.

Samtidig representerer dokumentet den eneste overlevende ”stemmen” fra jødene i Rogaland, ikke minst siden det er gjengitt med Rechenbergs egne, muntlige språk. Siden det i snart sytti år har vært helt taust fra jødene fra Rogaland, gjengir jeg Rechenbergs historie i sin helhet. Våga og Askeland (2000 s. 55) gir et lite utdrag.

Undertegnede Georg Rechenberg, født den 07.12.1902 i München, i Bayern, Østeriks (sic) statsborger, jøde og politisk flyktning, som kom i juni 1938 til Norge, f.t. bosatt i Haugesund, Øvregt. 182, avgir følgende forklaring.

Jeg ble for annen gang arrestert den 18.oktober1942 i min leilighet i Haugesund og innsat (sic) i fengsel der til min overføring til Stavanger den 27. oktober sammen med Hans Reichwald, svigersønn till herr M. Rabinowitz. I Stavanger fengsel ble det samlet alle jøder av omegn, deriblant herrene Julius Fein, Reichwald, far til Hans Reichwald, 2 Josef (sic) far og sønn, dr. Ramson, urmaker Becker m.m.

---

⁷² Våga og Askeland sitt privatarkiv ”Jøder i Rogaland”. Mappe F: Georg Rechenberg

Etter noen dager gikk så ferden til konsentrasjonsleiren Berg hvor allerede mange hundre jøder var innbrakt. Leiren var den gang under bygning, og vi ble underbrakt i to uferdige brakker, uten noe som helst innbo, lys eller varme. Først to uker senere ble det litt bedre med disse ting, men maten og behandlingen var forferdelig.

Natt til den 26. november ble vi sendt av gårde uten å få lov til å ta mere (sic) enn vi hadde på kroppen og et sett spiseredskaper. Mottivering (sic) var at de Allierte har angrepet Sørnorge (sic) og vi skulle evakueres. Så ble vi direkte kjørt til skipskaien i Oslo, forfraktet på "Donau" og sendt til Stettin. I Stettin puttet de oss i kuvogner 50-60 mann sammen så fikk 3 mann ett brød, vognene ble stengt utenfra og reisen til Auschwitz pågikk 2 dager og nesten 2 netter., sammenpresset i de kalde og mørke dyrevogner, uten mat og drikke, uten stans og uten mulighet til å forrette våre nødvendigheter.

Auschwitzleiren ligger ganske i nærheten av selve byen Auschwitz 80 km. vest for Krakau og består av ett hovedleir og mange sideleir. 3 km. fra Auschwitz ligger Birkenau med sine beryktede gasskamrens (sic) og krematoriene. Der var første stasjon, og der plukket de ut kvinner og barn, gamle og syke, svake og arbeidsuføre, og med lastebiler ble de kjørt direkte i gasskamrene. Jeg hadde senere anledning til å overbevise meg personlig om denne fremgangsmåten, på grunn av de forskjellige hverv (sic) jeg i løp (sic) av tiden hadde og som brakte meg i de forskjellige leir (sic).

Vi overlevende ble så ført til leiren Birkenau hvor de tok resten av våre eiendeler og neste dag gikk ferden til Auschwitz, hvor vi ble avluset (ordrett, for vi hadde ikke et eneste hår på kroppen, der vi fikk utlevert fillene, i stedet for våre gode klær), innregistrert og fikk fangenummer innprentet på venstre underarm. Mitt nummer er 79207.

Etter en qualfull (sic) dag og en ditto natt ble vi overstellt (sic) til Arbeidsleiren BUNA i Monowitz, som ligger 7 km fra Auschwitz, Buna skulle bli den største gummierstatningsfabrikk i Europa, hadde en byggareal av 45 km og skulle bestå av 850 fabriksbygninger av betong og stål, jernbaner og autostradaer måtte bygges. Leiren ble allerede den gang kallt (sic) for å være en Dødsleir og dette var ikke overdrevet. Dårlig og lite mat, den forferdelige behandling, pryl for allt (sic) og ver

hver anledning, kulde og den skrekkelige angsten for fremtiden gjorde livet uutholdelig og mange gikk allerede den gang til grunne, ja mange la hånd på seg selv, gikk i det elektriske piggtrådsgjerde, eller sprang ut av rekkene for så å bli skutt på flukten.

De fleste av fangene døde snart, særlig av sykdommer som lungebetennelse, disenterie (sic), forfrysninger etc.

Dessverre kjente jeg ikke noen jøder i Norge, unntatt de få jeg kom i nærmere berøring, og deres skjevne (sic) d. h. Deres død har jeg bekjentgjort til respektive pårørende eller myndighetene.

Jeg selv kom i mars måned 1943 tilbake til Auschwitz som pleier, sammen med den norske jøden Savosnik fra Trondheim, som var medisinerstudent. <vi traff av de omtrent 40 eldre jøder som ble i Auschwitz for å gjøre lettere arbeid, bare 3 i livet. Alle andre døde et par måneder etter ankomsten.

Etter seks uker ble jeg sendt til Sigøynerleiren som ligger i Birkenau, og derfra i begynnelsen av Mai måned, til arbeidsleir Birkenau hvor jeg arbeidet dels som pleier og dels ved utekommandos (sic) som det traff seg.

Det er nødvendig å sie (sic) litt mer om leiren i Birkenau for å forstå døden av 5-6 millioner mennesker.

I Birkenau var det til å begynne med inndelt i to leir. Menn- og kvinneleir. Leirene bestått delvis av murbyggede hestestaller og delvis av trebrakker, likeså hestestaller uten vinduer og gjennom innlegging av treplanker i tre etager, omgjort til beboelseshus. Trange gange og trangere liggeplasser, uten mulighet til å sitte oppreist, og den store sammenstuing av uvaskede og sykelige mennesker (i brakker som det skulle være 350 slaver, var det ofte over 8000, ja over 1000), gjorde oppholdet til helvede (sic).

To brakker var omgjort til sykebrakker, men det var bare samlested for ubrukelige slaver (Muselmenn) for å sende dem i gasskamrene. Utenfor leiren lå der til denne

tiden to krematorier med forgasningsinnretning, som bestått av en komplett innrettede baderum (sic), bare at det kom gass ovenfra, istedenfor vann. Hver rum fattet 500 personer og det ble flittig benyttet. I slutten av 1944 var det fem slike krematorier i full drift og månedlang (sic), dag og natt rund ble det drept og brendt (sic).

Dag og natt rullet jernbanetogene med 50-60 vaggons (sic) fullproppet med mennesker i alle aldre og kjønn, inn i den nu til fem spor utvidende stasjonen, like ved krematoriene. Av hver transport som var på 2500-3500 personer ble det 200-300 arbeidere utsøkt og sendt til arbeidsleirene, alle andre ble ubarmhjertig forgasset og brendt. Ja, til og med levende ble de brendt, særlig den tiden vi måtte grave 3 store, runde gruver, 30 m i diameter, for krematoriene hadde for lite forbrenningskapasitet. Asken og ubrendte knokler bruktes til flodregulering av Weichselfloden, eller til gjødsel for akrene.

Birkenauleiren var tenkt som et stor gjennomgangsleir og det ble stadig bygget ny leir omkring. Når Tysklands seir var vunnet skulle Birkenau ha plass til 4-500 000 fanger og allerede i sommer 1943 ble mennsleiren (sic) flyttet og hele det gamle området ble kvinneleir.

Det nye leir som var bare noen hundre meter fjernt fra den gamle var bygget på den måten, at alle de forskjellige avdelinger som Arbeidsleir, Sykeleir, Quarantene (sic), var nu avsondret som egne leir og lå ved siden av hverandre som A leir (quarantene), B leir (Tsjekkenleir (sic), senere Quaranteneleir for kvinner), C leir (samleleir for nykommere), D leir (arbeidsleir), E leir (sigøynerleir), F leir (sykeleir) og til slutt de 5 krematoriene.

Tsjekken – og Sigøynerleir var familieleir hvor de forskjellige familiene bodde opp til 12 og 1500 personer i samme brakke. Dødssifrene (sic) var uhyre og en dag i mai måned 1944 tok de alle innbyggerne i Tsjekkenleir, og noen dager senere i Sigøynerleiren og sendte de i gassen.

De utsøkelser (sic) av ofre til gassen gikk for jøder helt openlyst (sic) for seg. Omtrent hver 3-4 søndag ettermiddag måtte alle jøder oppstille naken på appellplassen, og en kommisjon av tyske leger og SS menn utsøkte så alle gassmodne

(seleksjon). At der gikk adskillige helt friske mennesker med må jeg straks omtale, bare for deres nese eller deres blikk i øynene ble ikke likt av tyskerne. Disse seleksjoner kan ha vært hver søndag, 6 ganger på rad, ellers med 3 måneders mellomrum.

Jeg hadde alleslags (sic) yrker. Var pleier, vegarbeider, liktransportør, skriver, og drittfarar, og hadde derfor anledning til å komme i alle andre leir. Jeg har sett millioner mennesker dø på alle måter, henging, skytning, sult, kulde, sykdommer, lus og ganske enkelt ved å bli slått i hjel. Jeg har selv gjennomgått nesten alt av det oven sagte og det er et under jeg ikke kan forklare, at jeg lever den dag i dag, og er såpass frisk i ånd og legeme.

Fra april 1944 arbeidet jeg som pleier i A leiren (quarantene) og vi fikk tilgang fra et annet leir av 2600 tuberkolosesyke til likvidering. Deriblandt (sic) var det 3 nordmenn, arier, som jeg kunne ta meg av. D. h., med de beskjedne middel jeg hadde til rådighet. Svak og utsultet som jeg selv var etter flekkyfussen var det forferdelig vanskelig å oppdrive ekstra mat, men jeg kunne da hjelpe til med å begynne med liggeplasser, ikke på stengulv som nettopp de skulle ligge og tepper og halmsekker, som nettopp de ikke skulle hatt. Alle 3 har overstått de tyske konsentrasjonsleir, og disse bærer også fangenummer tatovert på venstre underarm. Jeg vet bare ens navn og adresse, og han kan ja i tilfelle det er nødvendig gi opplysninger om de andre. Han heter Ernst Hagerup-Ellingsen, U. Stenkjellersmug 6a, Bergen.

Ellingsen er brannkonstabel i hovedbrannstasjonen i Bergen og vi er fremdeles gode venner.

I oktober 1944 evakuerte en stor del av leiren til vest- og sør- Tyskland. Så var jeg 3 uker i quarantene i Oranienburg, noen dager i Sachsenhausen (8 km fra Oranienburg). Der traff jeg også mange nordmenn og der fikk jeg min første pakke. Inntil her var jeg sammen med jøden Wolfsberg fra Oslo, og så ble jeg sendt i et sideleir ved Dachau, leir XI ved Landsberg.

Dette leir var til å begynne med et rent jødeleir, men senere kom evakuerte fanger fra alle kanter av Tyskland til oss. Liver var også der forferdelig, og først den 1 mai 1945

ble vi befritt av amerikanske tropper, på veg over de bayerske alpene, for å bygge i Innsbruck i Tirol de siste skansene til den slagne tyske hær.

Den 9 juni 45 kom jeg til Oslo med fly direkte fra Tyskland, altså ikke over Sverige. Blant mine medkamerater var den før nevnte Savosnik fra Trondheim. Vi traff oss etter befrielsen i et samleleir ved Starnbergsjøen i Bayern.

Etter min mening er alle norske jøder som ikke kom tilbake død (sic).

Haugesund 14 januar 1946

Georg Rechenberg (sign)

Fjerde del: Litt om jødene fra Agder

You find tragedy where the tree, instead of bending, breaks. Tragedy is something un-Jewish.

Ludwig Wittgenstein

”Hvem var jødene?” er overskriften på kapittelet om jødene fra Agder (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 97), og det er dette kapittelet som er referansen for min oversikt her dersom ikke annet er oppgitt.

Oversikten gjelder de jødene som bodde i Agder etter 09.04.1940. Den omfatter både de jødene som hadde bodd i Agder gjennom lengre tid, og de som oppholdt seg der i kortere tid etter krigsutbruddet.

Gisela Sara Wilmersdoerffer ble født i Augsburg i Tyskland i 1968. Hun bodde mange år i Berlin før hun kom til Norge i 1939. Da fikk hun tillatelse til å bo hos Karen Killengren på Flosta. De to hadde tidligere bodd sammen i Berlin.

Friedrich Gustav Doller ble født i Østerrike i 1894. Foreldrene hans var jøder, og han var gift med den tyske jøden Grete Doller, født 1899. Paret kom til Norge i 1938.

Doller var spesialist på eddik, og reiste tidlig i 1940 til Grimstad for å se på muligheten for å etablere en eddikfabrikk. I 1939 hadde han møtt Mons Fuhr som eide Grimstad Gartneri, og de inngikk etter hvert partnerskap. Fabrikken deres gikk veldig bra, og etter hvert ble det behov for å starte med produksjon av surkål. Dette førte til at en ny fabrikk måtte bygges, og den sto ferdig i juni 1942.

Paul Schles ble født i 1893 i Latvia. Han kom fra en fattig familie og reiste til Tyskland via Polen da han var seksten år. Her gikk han et halvt år i malerlære før han kom til Norge etter å ha vært innom i Sverige i 1916. Han giftet seg med den norske ikke-jødiske kvinnen Hanna Margrethe Hansen i 1919. Paret bodde i Bodø i mange år før de i 1936 slo seg ned i Vestre Moland.

Schles tilhørte ikke noe trossamfunn og arbeidet som snekker og treskjærer i Lillesand.

Viktor Fisher kom fra Timisoara, helt vest i dagens Romania. Han ble født i 1905 og kom til Norge i i august 1930. Da fikk han arbeid på Nye Høie Fabrikker som lå i Oddernes kommune, like utenfor Kristiansand. Fabrikken søkte om arbeidstillatelse for ham, og han fikk innvilget søknaden for ett år. Fisher var en dyktig tekstiltekniker som fabrikken hadde bruk for, men allikevel mente myndighetene at stillingen måtte utlyses for å se om det ikke fantes nordmenn som kunne få den. Men Fisher var best kvalifisert, og fikk deretter fornyet arbeidstillatelsen hvert år fremover. Hver gang for ett år om gangen.

Han reiste tilbake til Romania fra 1937-1939 for å ta videreutdannelse innenfor finere tekstil. Sommeren 1939 var han tilbake på Høie, og skulle nå gifte seg med ikke-jødiske Astrid Andersen. Han søkte om norsk statsborgerskap og sendte ved gode skussmål, både fra Høie, fylkesmannen og politiet. Men justisdepartementet av slo søknaden etter å ha innhentet opplysninger fra Sentralpasskontoret. 03.04.1940 fikk han avslag på søknaden, - seks dager før krigsutbruddet.

Marianne Spitz og Paul Hauke, født i 1911 og 1912, var flyktninger bosatt på Oddernes. De kom til Kristiansand i mars i 1938 fra Polen, men fra byer som den gangen tilhørte Tyskland, og fikk oppholdstillatelse i to måneder. Senere fikk de

utvidet oppholdstillatelsen ut året, Paul Hauke fikk arbeidstillatelse og paret giftet seg hos sorenskriveren i Kristiansand i desember.

Både arbeids- og oppholdstillatelsene ble forlenget ut året 1939, og etter det ut 1940, altså for ett år om gangen.

Henrick Cheim Kolnitzanski var født i Polen i 1919. Han oppholdt seg i Agder noen måneder i 1941-1942 fordi han fikk jobb i firmaet Klammt. I midten av mars 1942 fikk Kolnitzanski oppholdstillatelse på Sørlandet fram til 17.mai. Men så fikk firmaet han jobbet for beskjed om at han måtte nektes videre arbeid, og bare få utbetalt så mye lønn at han kunne komme seg tilbake til Oslo.

Bernhard Kletzewski ble født i 1833 i Lodz. Man antar at han giftet seg i russisk Polen med en kvinne som het Regina. Hun ble født i 1887 i Glowna. De fikk to barn. Familien forlot hjemstedet rundt 1910 og dro først til Tyskland og så til Frankrike. Under utbruddet av første verdenskrig dro han til England, men klarte ikke å få med seg familien over.

I november 1916 klarte han å komme over til Norge, og bosatte seg først i Kristiania. Og like etter fikk kona og barna innreisestillatelse. Politiet i hovedstaden beskyldte ham for å drive med ulovlig handel, selv om han da livnærte seg som skredder. Så han flyttet til Kristiansand i 1922 og bodde ett år på ulike adresser. Til folkeregisteret her opplyste han også at han var skredder.

I 1923 flyttet han til Stavanger. Han må ha blitt skilt eller enkemann, for han giftet seg med Käthe Petzold. Hun var født i Leipzig og kom til Stavanger i 1923. De fikk datteren Eva i 1924 før de flyttet til Liknes i Kvinesdal i 1926. Her drev han sin egen skredderforretning med en årlig inntekt på 2000 kroner. Siden han hadde oppholdt seg over to år i Norge, fikk han oppholdstillatelse på ubestemt tid.

I tillegg til disse var fire jøder fra Aker på arbeidsoppdrag. Det var Heinrich Kolnitzanski og brødrene Leopold, David og Herman Gorvitz. Fra Aker kom også en jødisk familie på fem personer som lå i dekning på Borøya. To barn bodde i kommunen; ekteparet Haukes sønn, født i 1939, ble med til Sverige, mens ekteparet

Fishers sønn, født 1944, ble boende på Mosby til krigen sluttet. Av dette slutter Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010, s. 125) at det oppholdt seg 20 personer av jødisk herkomst i Agderfylkene, av disse var ni hjemmehørende i Aker.

I desember 1942 oppdaget det norske Statspolitiet at Gisela Sara Wilmersdoerffer ikke var blitt arrestert sammen med de andre jødiske kvinnene. Politikammeret i Arendal skulle undersøke hvorfor, og ble kjent med at Wilmersdoerffer ikke skulle ha så god helse. Lege og NS-medlem Ragnhild Vogt Hauge i Arendal fikk derfor i oppgave å undersøke henne i begynnelsen av 1943. Hauge kom fram til at den da 74 år gamle Wilmersdoerffer hadde så svakt hjerte at hun ikke ville klare reisen til Oslo. Legen påpekte at hun bare ville overleve ved å holde seg i ro og få god pleie. Så legen ga det rådet at kvinnen, som ikke var til bry for noen, ikke burde ble flyttet. Arendal politikammer sendte så et brev til Statspolitiet om Wilmersdoerffer ikke kunne arresteres siden hun lå alvorlig syk hjemme.

Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010, s. 99) mener å kunne dokumentere at Vogt Hauge gjorde mer enn forventet for at Wilmersdoerffer skulle få slippe arrestasjon. Og siden hun ikke ble arrestert, ble det heller ikke tatt beslag i boet hennes. Vi vet ikke om hun feilte noe i det hele tatt, og hun levde faktisk til hun ble 101 år, før hun i 1968 døde i London. Imidlertid ble Ragnhild Vogt Hauge tiltalt og dømt for landssvik etter krigen. Wilmersdoerffer vitnet for henne i rettssaken, fordi hauge, ved å erklære henne for dødssyk, reddet livet hennes. Dette ble tatt med i formildende retning.

For ekteparet Doller gikk det også en tid før de ble arrestert. Ved den store jødearrestasjonen i 1942 visste ingen myndigheter at de var jøder, så de må ha unnlatt å registrere seg uten problemer. Men 14.10.1943 ble begge arrestert. De satt vekselvis på Grini og Berg Interneringsleir ved Tønsberg. Det kommer ikke fram hos Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010, s. 104) hvorfor ekteparet Doller slapp deportasjon, men det var mange komplikasjoner knyttet til det omfattende boet deres, og dette kan muligens ha vært en grunn til at myndighetene ”glemte” dem. Alle detaljene knyttet til boet er behørig beskrevet av Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010, s. 105).

Treskjærer Schles i Lillesand hadde fylt ut registreringskjemaet for jøder, og ble arrestert under den store arrestasjonen i oktober 1942. Men han ble heller ikke

deportert, og satt på Berg Interneringsleir helt fram til krigen sluttet. Han hadde først vært innom hjelpefengslene i Lillesand og Arendal, men det skulle ikke være noen grunn til ikke å ble sendt på transporten med de andre jødene. Så Schles overlevde krigen, og det ble heller ikke tatt beslag i boet hans som besto av 32 kroner og to ur.

Karl Fisher ble først arrestert i oktober 1942, men så satt fri en stund senere. Muligens fordi han var rumensk statsborger, og Romania nettopp hadde sluttet seg til Tyskland. Men så ble han arrestert igjen en måned senere og sendt til Bredtveit og senere Berg og Grini. Han ble løslatt, fengslet igjen, men så satt fri 07.07.1943, og var fri resten av krigen.

Hans situasjon var spesiell, fordi det kunne virke som om tyskerne og de norske NS-myndighetene ikke helt visste hvor de skulle plassere ham (Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 113). Det var store diskusjoner og mye uenighet rundt boet hans, men til slutt fikk være på frifot og leve i fred på Mosby, hvor de fikk et barn i 1944. I 1950 flyttet familien til Oslo.

Familien Hauke flyktet til Sverige, og fikk innreisetillatelse til Norge i juli 1945. Hele familien på tre overlevde.

Kolnitzanski ble fengslet 26.10.1942, og deportert med Donau en måned senere. Den 13 januar 1943 ble han drept i Auschwitz.

Historien om skredderen Kletzewski er også spesiell. Han ble arrestert sammen med de andre mannlige jødene i Norge, men ble sittende på Berg Interneringsleir da Donau la fra kai i Oslo. Og her satt han fram til krigen sluttet. I mellomtiden hadde nazilensmann Halvdan Hansen i Kvinesdal solgt innboet hans og alle andre verdier. Dessverre er det ikke mulighet til å gå inn på jødeboene i denne oppgaven, men behandlingen av Kletzewski faller inn under de mest groteske. Her kan bare nevnes at da Kletzewski kom tilbake til Kvinesdal i 1946, statsløs og helt ubemidlet, uttalte den nye lensmannen: ”Han er frisk og arbeidsfør, og har ikke fått noen men av fangenskapet så vidt jeg kjenner til”.(Hagen, Kvanvig og Tronstad, 2010, s. 124).

Alle arbeiderne fra Aker som oppholdt seg i Agder ble arrestert og sendt til Auschwitz hvor de ble drept. To medlemmer av familien som lå i dekning våget seg ut og dro til Oslo. Der ble de arrestert og deportert med Donau, og drept allerede 01.12.1942. Resten av familien skal ha overlevd.

Er det så mulig å sammenligne Rogaland og Agder i forhold til jødearrestasjonene? Antallet jøder var ganske likt, men, som jeg allerede nevnte i innledningen, så var sammensetningen av den jødiske befolkningen ulik. Dersom jeg bare tar med de eksogene variablene: nazismen som ideologi og okkupasjonen, (som helt klart var de utenforliggende årsakene til arrestasjonene), men ikke de endogene variablene: som lokalbefolkningens sammensetning, politiets holdninger, Nasjonal Samling sin oppslutning, jødernes tilknytning til lokalmiljøet og byens politiske og militære betydning for okkupasjonsmakten, så vil jeg ikke få et holdbart sammenligningsgrunnlag. Og dette gir dessverre ikke denne oppgaven rom for, verken i forhold i tid eller omfang.

Men det var uten tvil blandingssekteskapene som reddet flere av jødene i Agder, siden jøder gift med ikke-jøder gikk fri. At en nazist reddet Gisela Wilmersduerffer er ikke overraskende, det samme skjedde jo med Abraham Wulf Ramson i Rogaland. Jeg har hørt et ordtak som sier ”Hver nazist sin jøde”, men mellom distriktslegen og veterinæren på Sand skal det ha vært et nært vennskap. Hva som fikk en legen som var medlem av NS til å hjelpe en eldre jødisk kvinne, kan muligens tilskrives en spontan følelse av barmhjertighet hos vedkommende, men også rent legeetiske holdninger.

Ingen av barna fra Agder ble drept. I Rogaland ble alle de registrerte barna drept, og jeg inkluderer da også Hille Beckers barnebarn og Edith (Rabinowitz) Beckers ufødte barn. Årsakene til dette er åpenbare, i forhold til at det ene barnet i Agder rømte til Sverige sammen med foreldrene, mens det andre fikk bo i fred med foreldrene fordi det bare var ”halvjøde”.

Når de gjelder de jødene fra Agder som ble sittende i leirer i Norge gjennom hele krigen, så kan jeg ikke konkludere med annet enn at de må ha blitt glemt av, eller hatt hjelp av byråkratiet. I Rogaland ble alle de arresterte jødene deportert, med unntak av

Ramson og de som var gift med en "arier". Hagen, Kvanvig og Tronstad (2010, s. 56) har en viktig observasjon:

Det var ikke jødene som var bosatt i Agder som drev de jødiske forretningene i Kristiansand i 1930-årene, men vestlandsjødene. Alle Agder-jødene overlevde Holocaust, mens alle vestlandsjødene som hadde tilknytning til forretningene i Kristiansand ble utslettet

Femte del: Stavangerpolitiet under okkupasjonen

Oh yes it's true

A good possibility

That a man is a man

With many personalities

But can two faces be one?

A man is a killer

A man loves a lot

Is this the same man

What proof do we got?

"The trials of John Demjanjuka", A Holocaust Cabaret, scene 27

Jonathan Garfinkel (Modern Jewish Plays, edited by Jason Sherman 2006)

Stavanger var en liten, fredelig by rundt årsskiftet 1939-1940. Politiets vaktjournal, påbegynt 25.11.1939,⁷³ forteller om småkollisjoner, noen tyveri, promillekjøring og branner. Det er detaljerte beskrivelser av buhundvalper, nesten alltid er det *buhundvalper*, som blir kjørt til Slakthuset, sinnssyke i forpleining som rømmer, fyllekrangler og slåsskamper.

---

⁷³ Politimesteren i Stavanger serie Aa 0005 Vaktjournaler, Statsarkivet i Stavanger

Ut fra journalene virker det som om politiet hadde stor autoritet. De trengte sjelden å sende ut mer enn en mann for å ta seg av ordensproblemer, og det ble bare i ytterst få tilfeller bedt om forsterkninger. Ingenting tydet på at dette skyldtes et bemanningsproblem, for i løpet av en vakt var det mange, i tillegg til sjåfører, på jobb. Det siste kan kanskje bety at det ikke var alle politifolkene som hadde sertifikat.

Julaften 1939 drev en mine i land ved utløpet til Figgjoelva. Dette ble meldt av lensmannen på Klepp, og torpedobåten "Slegg" ble underrettet. Få timer senere ble minen uskadeliggjort på Borestranden. Og første juledag ble liket av en kvinne funnet på hjørnet av Avaldsnesgata og Hjelmelandsgata. Riktignok lå det ikke noe kriminelt bak dette dødsfallet, politilegen bekreftet at hun døde av hjertefeil, men det er ingen tvil om at disse to hendelsene øker det dramatiske nivået ved politistasjonen. Tiden som fredelig Kardemommeby syntes å være over.

For flere miner drev i land. Nå utenfor Haugesund. Og så, den 07.01.1940 ble det meldt om vold mot politiet, samt mistenkelig mye fotografering fra bussen mellom Hillevåg og Sandnes. Slik varslet 1940 om en ny tid. Voldtekter, mer fyll, flere slagsmål og travlere vakter gir inntrykk av at det var en økende spenning i byen, et inntrykk som blir forsterket fram mot 09.04.1940.

I de første hektiske april dagene ble det meldt at liket av en engelsk flyver var funnet ved Hetlandskirken, og at en mann hoppet ut av vinduet fordi han ble sinnssyk av krigsutbruddet. Og 30.04 kom en melding fra de tyske okkupasjone om at flagget ikke skulle heises 1. mai. Nå var det ikke noen tvil om hvem som bestemte.

Det er tydelig at det lokale politiet var usikre i denne første tiden. Dette bekreftes også i politiets egen jubileumsbok, ("Stavanger Politilag 75 år, 1981", s. 59): "Det kunne komme de merkeligste pålegg derfra", forteller politibetjent Thorleif Karlsen, og henviser til de tyske politimyndighetene. For politikammeret virker nå helt underordnet tysk politi- og militærmakt. Og det meldes også flere ganger at tysk politi hindrer dem i å utføre arbeidet sitt (12.07.1940). Jeg tolker det tyske politiets oppførsel i disse første månedene som en test på deres lojalitet, et forsøk på å sette det lokale politiet "på plass". Dette gjør jeg ut fra oppgavene det tyske politiet pålegger dem. Eksempelvis at kapteinløytnant von Engelhard ber dem lete etter

schäferhannhunden hans som er forsvunnet, og at tyske offiserer ber dem skaffe vaskehjelp og strø gatene. Dette er oppgaver jeg antar må føles ydmykende for et politikammer som var vant til å ha stor autoritet, på tross av mange ”Kardemommeby-oppgaver”.

Vaktjournalene er omstendelige. Men i de nøyaktige beskrivelsene av alle hendelsesforløp finner jeg ingen opplysninger om de jødiske familiene før jødeaksjonene i 1942. Det vil si, 3. juledag 1941 ble det meldt om en vannlekkasje i Feins magasin i Østervåg 15. Hvorfor står det ikke at kjøpmann Julius Fein ble arrestert i juni 1940? Kan det være fordi han satt i arrest i Kristiansand?

Og i vaktjournalene til Stavanger-politiet ble tonen etter hvert en helt annen. Hver gang det kom en ordre fra statspolitiet eller SS, understrekes det at ordren *straks* ble etterfulgt. Men samtidig meldes det om mye bråk og fyll med de tyske soldatene. Videre i vaktjournalen som starter 18.12.1940,⁷⁴ kan en lese at 1. juledag samme år klager det tyske sikkerhetspolitiet på det lokale politiets manglende vakthold i sentrum, noe som skjedde samtidig som det lokale politiet fikk stadig mer å gjøre med de tyske soldatene. Vaktjournalene forteller at fulle tyskere slåss med og plaget lokalbefolkningen, kafé-eiere klaget fordi de tok med seg norske jenter og blandet sprit i kaffen og fortvilte jordmødre ringte og ba politiet kjøre dem til føden fordi det ikke er andre biler å få tak i. Slik er det tydelig å se at både bybildet og politiets rolle i lokalmiljøet ble kraftig endret i løpet av det første krigsåret. Noen eksempler:

18.01.1942. Klokken 12.00 kom konstabel T⁷⁵. med noen istykkerrevne politiske plakater han hadde funnet i parken. (...) Saken oversendt til Statspolitiet.

04.04. ringte Hauptmann Binder, Kongsgård, at det måtte skaffes fire vaskekoner. Etter konferanse med politifullmektig U. Ble det overlatt til Birkedal på arbeidskontoret å skaffe folk til veie.

---

⁷⁴ Arkivboks Politimesteren i Stavanger. Vaktjournal 0006, Statsarkivet i Stavanger

⁷⁵ Min forkortelse

Men fremdeles var det et stort antall buhunder som måtte slaktes, trafikkuhell, sinnssyke og berusede som måtte tas hånd om, samt gutter helt ned i 9-årsalderen som ble sendt til Lindøy, det beryktede skolehjemmet for gutter⁷⁶.

Hvis vi nå forflytter oss til Statspolitiets justisrapporter, som starter 06.08.1941⁷⁷, så ser vi at det lokale politiet hele tiden sender anmeldelser på navngitte nordmenn som på ulike måter har sjikanert NS-medlemmer, tyskere generelt eller kommet med negative uttalelser mot dem. En navngitt mann er for eksempel anmeldt til Statspolitiet den 13.08 for å ha uttalt ”i denne tid er enhver god nordmann spion for England.”

Dette angiveriet av navngitte personer, med fødselsdato og i noen tilfeller adresser, økte hele tiden i omfang. Det er angiveri av folk som ikke vil leie ut til NS-medlemmer, folk som de antar har flyktet, og folk som river ned NS-plakater. Når det gjelder det siste er den yngste som anmeldes en 9 år gammel jente, og flere ungdommer står på listene. Innimellom kommer det anmeldelser fra anonyme eller navngitte nordmenn, men de aller fleste anmeldelsene kommer fra det lokale politiet selv. Hvordan skal en tolke dette? Nidkjærhet i tjenesten? Nazisympatier?

At det lokale politiet anga folk som flyktet, ytret seg fiendtlig mot okkupasjonsmakten eller NS, kom med patriotiske ytringer eller rev ned NS-plakater, får en til å fundere på hva som ble konsekvensene for disse menneskene? Men kunne politiet la være å utføre ordre fra tysk politi eller SS? Flere opplysninger tyder på at de kunne det, uten at det fikk andre konsekvenser enn at de mistet jobben. For eksempel sendte lensmannen i Nedstrand 15.04.1942⁷⁸ et telegram til Statspolitiet om at han ikke kunne pågripe lærere, og ba om øyeblikkelig avskjed fra sin stilling. Andre lensmenn, som lensmann Vinje i Skudesnes⁷⁹, tok et annet valg, og varslet statspolitiet 27.04.1942 om at det var fraktet gull fra Karmøy til England, og at dette trolig måtte sees i forbindelse med politifullmektig Handelands flukt til England. Og like etter

---

⁷⁶ Beskrevet utførlig i boken ”Hvis du ikke er snill” av Kjell Gjerset, Stavanger Aftenblad, 2005,

⁷⁷ Arkivboks: Politimesteren i Stavanger. Statspolitiets vaktprotokoll 0001. Statsarkivet i Stavanger

⁷⁸ Arkivboks: Politimesteren i Stavanger. Statspolitiets vaktprotokoll 0001. Statsarkivet i Stavanger

⁷⁹ Arkivboks: Politimesteren i Stavanger, Statspolitiets vaktprotokoll 0001. Statsarkivet i Stavanger

meldte det lokale politiet at politikonstabel Birger Tvedt og hans forlovede Astrid Åsland hadde flyktet 23.04.1942.

Litt tidligere, allerede den 8. Januar 1941, hadde 52 polititjenestemenn ved Stavanger politikammer sendt et brev til politibetjent Jonassen i Oslo, forretningsfører for Norsk Politiblad⁸⁰. I dette brevet ba de seg fritatt for inntil videre å få tilsendt bladet. De var til og med villige til å betale ekstra kontingent for å slippe å motta bladet, dersom dette betydde ekstra bryderi for Norsk Politiforbund. 19. mars kom svaret fra politiminister Jonas Lie⁸¹ til politimester Gjørvad. Der ba han politimesteren om å gå gjennom underskriftslisten for å få brakt på det rene ”hvilke tjenestemenn som antas å være partiets sterkeste motstandere og sende mig forslag om avskjed for disse”. Og videre; ”Forsåvidt angår reserve- og hjelpepolitimannskaper ber jeg Dem straks foreta den nødvendige oprydning og eventuelt erstatte disse med folk som har forståelse for nyordningen”. Dette førte til en utskifting av et antall tjenestemenn.

En kan derfor anta at etter denne dato var alle polititjenestemenn lojale mot nyordningen, enten de tilhørte NS eller ikke. NS-medlemskap var for øvrig ikke særlig viktig for verken Lie eller Himmler. Det viktigste var å ha den rette holdningen⁸². Dette er en tolkning politiforbundet står for, men den bekreftes også av Roughtvedt (2010, s. 174).

Dagen etter at Jonas Lie hadde hatt møte med embetsmennene var turen kommet til tjenestemennene, som fikk samme beskjed: Ikke noe krav om medlemskap, bare lojalitet. Det vites ikke om det var noen form for diskusjon på disse møtene, og om noen form for opposisjon kom til uttrykk. Men Politibladet gikk etter Lies aksjon inn for nyordningen i en kommentar. Og det skal understrekes at det fra regjeringen i London ennå ikke var gitt klare signaler om at medlemskap i partiet ville være straffbart. (...) Tenker man på den motstand som ble ydet (sic) fra lærerne, prestene, advokatene og Høyesterett, må man kanskje si seg enig med Jonas Lie da han i sitt ”budskap til Føreren” 15. mars 1942 summerte opp situasjonen ved å si at det hadde

---

⁸⁰ Trygve Wyllers privatarkiv. Brev til forretningsføreren for Norsk Politiblad, datert 08.01.1941. Stavanger kommune, byarkivet

⁸¹ Trygve Wyllers privatarkiv. Brev til politimester Gjørvad i Stavanger fra Jonas Lie, datert 19.03.1941. Stavanger kommune, byarkivet

⁸² Norsk politiforbunds 75-års jubileumsskrift 1980, s. 76 -78

vært "en viss uro" innen politiet, men at ingen av politiorganisasjonene hadde inntatt noen kampholdning i forhold til NS.

Et poeng som videre nevnes i denne artikkelen er at alle skriv vedrørende aksjoner mot sivilbefolkningen, og også eventuelle forsøk på å organisere politisk motstand i politiet, kom via politimesteren. "Kanskje kom en del ikke videre på grunn av engstelse eller av mer taktiske grunner". Dette er interessant informasjon i forhold til jødeaksjonene i Rogaland, der en vet at ingen av jødene ble advart på forhånd. Imidlertid vet vi at motstandsfolk ble varslet, så informasjonskanalene ut fra politimesterens kontor kan ikke ha vært helt låst.

Forholdet mellom det ordinære politiet og NS var ikke så enkelt som det som kommer fra i jubileumboka. Bernt Roughtvedt (2010, s. 174) skriver at kampanjen for å få politiet innmeldt i NS kom fra Quisling og lokale partifolk, som ofte kunne være politimestere eller embetsmenn i politiet, mens Lie ikke ville ha "Mitläufere". Han ville bare ha med partimedlemmer som hadde meldt seg inn av personlig overbevisning. Men på tross av at Lie ikke forlangte medlemskap, så var det etter hvert mange som gikk inn i partiet.

Allikevel, på tross av at NS hadde stått så sterkt i Stavanger i mellomkrigstiden, gikk Jonas Lie på en skikkelig smell nettopp her da han startet en vervekampanje for partiet. I Stavanger kino, Filmteateret, den 08.12.1940, skulle det være et stort NS-møte. Her var det møtt frem rundt 500 personer i følge Roughtvedt (2010, s. 174), mens flere hundre demonstrerte mot møtet rundt omkring i byen. Demonstrantene ropte "Ned med Quisling" og "Leve kongen", de knuste vinduene i fylkesordførers hus og rev ned NS-fanen. Det lokale politiet sto helt maktesløse, og da Sipo-SD grep inn, ble situasjonen bare forverret. Til sist måtte Vehrmarkt tilkalles. Denne hendelsen skal Lie ha tatt som en personlig krenkelse, og politimester Olav Kvalsund i Stavanger ble avsatt på grunn av udugelighet. Han ble så erstattet med en NS-mann,

Lie hadde, fremdeles i følge Roughtvedt (2010, s. 182), stolt på sin store popularitet som politimann, men undervurdert hvor upopulært hans NS-medlemskap var.

Hvor sterkt sto NS i Stavangerpolitiet? Den 31.04.1941 besto korpset av 82 mann utenom sjefene for kriminal- og ordenspolitiet og fire politifullmektiger⁸³. Av disse var 19,8% medlemmer av NS. Den 01.11.1942 besto styrken av 120 tjenestemenn, hvorav 13 sto til disposisjon for Kripes og 3 var instruktører på hirdkurs. Nå var 25% medlemmer av NS. Den 30.04.1945 besto styrken av 118 mann, og 24,5% var medlemmer av NS. Og av politiets opprinnelige styrke var bare 24% igjen 08.05.1945. I Norsk Politiforbunds 75-års jubileumsskrift kan en lese (s.77): ”Både som en investering for framtiden og som en praktisk plattform for å bevare etaten som en norsk og ikke gjennom-nazifisert etat, kunne medlemskap (i NS, min uth) være en praktisk forholdsregel”. Og det var helt sikkert mange som tenkte dette. Men tallene forteller også om store utskiftninger men et ganske stabilt medlemstall i NS.

Et annet skriv hos Stahl⁸⁴ viser at de første betjentene som ble arrestert i februar 1941 og sendt til Grini eller Tyskland, var de som ikke ville ta imot politibladet⁸⁵. I skriveet kommer det videre fram at det i begynnelsen ikke var så mye press for å melde seg inn, men at det etter hvert ble; ”de som ikke er med oss er mot oss”. Og fra 15.08.1941 kom det ordre fra politidepartementet om at alle inn- og utmeldelser av NS skulle gå gjennom politimesteren. Og det ble understreket at de som meldte seg inn skulle slippe aktivt arbeid i partiet og plikter i forhold til møter og opptog.

En må derfor tro at alle ved politikammeret i Stavanger i tillegg hadde den *rette holdningen*. Det kommer tydelig fram når jødeaksjonene starter. Kriminolog Per Ole Johansen skriver i en mail til meg 25.01.2011: ”Det med varsling eller ikke, er således et sentralt spørsmål når det gjelder Stavanger”. For jødeaksjonene ble iverksatt med så kort varsel at bare det lokale politiet, eller motstandsfolk med kontakter i politiet, kunne varslet jødene eller deres venner. Dette er et avgjørende punkt, for i Stavangerpolitiets jubileumsbok fra 1984, s. 61, skriver politibetjent Thorleif Karlsen:

For mange politifolk var det klart viktigere å bli i politiet enn å søke avskjed. I det stille var det svært meget man kunne gjøre for å bistå den som var engasjert i illegalt arbeid og for å hjelpe sivilbefolkningen. (min uth). Å skaffe falske

---

⁸³ Knut Stahl. Privatarkiv 6. Eske 2 Mappe: Politiet. ”Skriv med beskrivelse av politistyrken”

⁸⁴ Knut Stahl. Privatarkiv 6. Eske 2. Mappe: Politiet. ”Skriv vedr. propagandapress”

⁸⁵ Trygve Wyller: Privatarkiv 7 Eske 4: Brev fra 52 tjenestemenn til Norsk Politiblad 08.01.1941

legitimasjonspapirer var viktig. Det var innført ”grensesoner” både for kystdistriktene og for områdene ved svenskegrensen. Utstedelsen av grenseboerbevis lå hos politiet, og det ble i løpet av okkupasjonsårene laget falske grenseboerbevis og identifikasjonsdokumenter (pass, førerkort) på falske navn i hobetall.

Dersom jeg skal tolke Karlsen ordrett her, er det helt tydelig at jødene ikke ble regnet til den delen av sivilbefolkningen som Stavanger-politiet ville hjelpe. Dette skriver også Johansen (1984, s. 168) ”Ordre er ordre” mentaliteten som vokste ut av den strenge lydighetstradisjonen i norsk politihistorie, kan skimtes i bakgrunnen”.

I ”Samfunnets pansrede neve”, skriver Johansen (1989, s. 219) om forholdet mellom det lokale politiet og statspolitiet: ”Det forekom at lokalpolitiet og statspolitiet samarbeidet, og at det lokale politiet deltok i aksjoner av utpreget ”politisk” karakter”. Dette kom tydelig fram under jødeaksjonene, men det var også et samarbeid som gikk tilbake til mellomkrigsårene, ikke minst i aksjoner mot kommunister og under arbeidskonflikter. Statspolitiet hadde alltid vært ”den tøffeste gutten i klassen”, og de fleste ønsket å være kamerat med ham.

I Stavanger kommer det tydelig fram av vakt- og justisprotokollene at Statspolitiet var helt avhengig av det lokale politiet når det gjelder å få informasjon om lokalsamfunnet. For det var lokalpolitiet som var ”politimannen i gata”, han som kjente alle. Og det var også viktig for Jonas Lie at samarbeidet med både Statspolitiet og de tyske myndighetene skulle være så knirkefritt, og *usynlig*, som mulig. Men i et skriv fra 21.01.1943, fra Langlie til Riisnæs⁸⁶ kommer det fram at en savnet klarere regler for arbeidsfordelingen mellom de to politigruppene.

For de tyske myndighetene, så vel som for den norske NS-regjeringen, var det også viktig å kunne gjennomføre tiltak ved å bruke landets eget politi. I Stavanger opprettet tyskerne sitt ”Ortskommandatur” på Stavanger Katedralskole, Kongsgård, og det var dette som hadde den tettteste kontakten med det lokale politikammeret. I Stavanger gikk politimesteren med på en ”frivillig” flytting til Oslo etter opptøyene rundt Jonas

---

⁸⁶ Knut Stahl. Privatarkiv 6. Eske 2: Mappe ”Politiet”: ”Om propagandapress”. Stavanger kommune, byarkivet

Lie og NS-møtet, og en ny *politipresident* med NS-partiboka i orden, overtok ansvaret.

Men som allerede sagt, partiboka var ikke det viktigste. Det viktigste var holdningen. Og selv om mange av polititjenestemennene ikke var NS-medlemmer, og mange var motstandsfolk og hjalp motstandsbevegelsen med eget liv som innsats, så var det ingen i Rogaland, med unntak av NS-lensmannen på Sand, som forsøkte å hjelpe jødene.

Når politiet selv skal forklare sin utsatte posisjon og hjelpen til den tyske okkupasjonsmakten, så henvises det til lav bemanning og at en tredjedel av styrken på landsbasis ikke var fast ansatt (Norsk Politiforbunds jubileumsbok 1980, s. 73). De fleste polititjenestemennene manglet allmennutdannelse, noe som heller ikke var et krav for å få jobb. Allerede før krigsutbruddet var politiet pålagt mye ekstraordinært arbeid, både av beredskapsmessig og krisebetont art, samtidig som styrken var sterkt underbemannet. Politiforbundet framhever således en nedslittethet i hele etaten ved krigsutbruddet. Kan dette ha ført til at noen så med misunnelse og lengsel på den effektivitet og styrke de tyske politienhetene representerte, og derfor meldte seg inn i NS? Å svare på dette bli ren gjetning, men det er et interessant spørsmål.

Hva gjorde Stavangerpolitiet selv for å rydde opp etter okkupasjonen?

Polititjenestemann 2 forteller om et splittet politikorps, der den gruppen som hadde risikert livet for å hjelpe motstandsbevegelsen ofte kom i konflikt med den gruppen som passivt hadde fulgt ordre.

Politimesteren i Stavanger, Olav Ravndal, gjorde seg mange refleksjoner i et brev på fem tettskrevne sider til Rikspolitisjefen 25. juni 1945⁸⁷. I et rundskriv av 25.05.1945 var politiet blitt pålagt å suspendere alle som hadde nazi-sympatier, enten de hadde vært medlemmer av NS eller ikke. Politimesteren skriver i brevet at han savner retningslinjer i forhold til den siste gruppen, men at han har fulgt pålegget så langt han har forstått det. Videre skriver han at de politifolkene som hadde sittet på Grini eller

---

⁸⁷ Ikke-nummerert arkiv ved Rogaland politikammer, Sandnes

som ble sendt i tysk fangenskap over hodet ikke ville at noen, uansett hvor passivt eller taktisk NS-medlemskapet deres hadde vært, skulle få jobben i politiet tilbake.

Men det skurrer også mellom andre grupper i etaten:

”Politifolk (...) som ikke har vært utsatt for særlig store prøvelser som fengselsopphold, motbydelige tjenestehandlinger ”etter ordre” osv. føler seg foreløpig noe deklassert i relasjon til sine heimvendte kollegaer.

”Heimvendte kollegaer” er i denne sammenhengen kollegaer som har sittet i tysk fangenskap, og ”motbydelige handlinger etter ordre” kan en lett forstille seg hva gikk ut på. Polititjenestemann 1 og 2, som jeg snakket med i februar 2011, bekrefter at disse konfliktene og problemene holdt seg til langt ut på 1950-tallet. Og det var dype sår. Først og fremst fordi flere var blitt angitt av kollegaer. Noen NS-folk tok livet sitt, mens flere aktive skyldte på at de ikke hadde noe valg og ville ha jobben tilbake. Når det gjelder et navngitt, men passivt, NS-medlem som senere tok livet sitt, finnes også et brev til landsvikpolitiet datert 12.09.1945⁸⁸, der en tjenestemann med tett kontakt til motstandsbevegelsen forsvarer den tiltalte. Samtidig referer dette brevet til en ”dårlig ånd” ved Stavangerpolitiet etter 08.05.1945.

”Mange stripete fikk jobben tilbake etter hvert” bekrefter både Politibetjent 1 og 2. ”Fraksjonene sto egentlig mot hverandre helt til de gikk av med pensjon. På nattevakter kunne det komme til høylydte diskusjoner om hvor ”rene” de enkelte hadde vært. Heldigvis gikk det over til verbale diskusjoner, for i de første ukene hadde det hendt at noen spesifikt ba om å få arrestere kollegaer som hadde vært NS-medlemmer med begrunnelsen: ”han er min”. Og en kan bare forestille seg hvordan de arrestasjonene foregikk”.

Når det gjelder arrestasjonene av jødene bekrefter begge at ”jødene ble sett på som lavkaste”. Og begge bekrefter at angiveriet av kollegaer og motstandsfolk var omfattende og førte til svært vanskelige arbeidsfold. Ingen stolte på hverandre.

---

⁸⁸ ikke-nummerert arkiv ved Rogaland politikammer, Sandnes.

Rikspolisjef Andreas Aulie sendte ut et rundskriv 14.08.1945⁸⁹. Skrivet som er stilet til alle landets politimestre, handler om den nødvendige opprydningen som politiet måtte gjennom etter 08.05.1945. Aulie skriver: ”Oppgaven var imidlertid så stor at den måtte foretas i etapper hvis man ikke helt skulle lamme politiets arbeide”. Dette viser at ”stripete” kunne fortsette i politiet utover sommeren. Og som mine kilder fra politiet bekreftet, flere av dem fikk bli eller fikk jobbene tilbake. Men det kommer også fram av Aulies brev at en tidlig hadde suspendert alle som hadde vært medlemmer av NS eller som hadde vist en uverdigg holdning. Og likeledes ble alle forfremmelser utnevnt etter 08.04.1940 opphevet. Mine kilder understreker at dette var helt nødvendig for å få tilbake de tjenestemennene som hadde risikert noe under okkupasjonen.

Når det gjelder disse brevene, så inneholder de mye informasjon som jeg ikke kan offentliggjøre her. Men jeg håper å få skrive historien til Stavangerpolitiet under okkupasjonen til høsten.

Kapittel 3

Et folkemord i Rogaland

Første del: Norsk antisemittisme etter 1900

Each time Herman read such news, it awakened in him fantasies and vengeance in which (...) he managed to bring to trial all those who had been involved in the annihilation of the Jews.

Isaac Bashevis Singer (Jacobson, 2007, s. 93)

Myten om at antisemittismen er et rent nazistisk fenomen, har levd i beste velgående siden 1945, på tross av at flere forfattere grundig har dokumentert omfanget av norsk antisemittisme. Den eksisterte lenge før den tyske okkupasjonen, og norsk deltakelse

---

⁸⁹ Ikke-nummerert arkiv ved Rogaland politikammer, Sandnes.

(aktiv og passiv) i jødearrestasjonene⁹⁰. For norsk antisemittisme går lenger tilbake enn jødeparagrafen og 1814, da Norge og Spania var de eneste landene i Europa som nektet jøder adgang til riket.

Men selv etter at jødeparagrafen ble opphevet i 1851, ble jødene utsatt for diskriminering. Som i 1927, da Justisdepartementet advarte mot østeuropeisk emigrasjon (Johansen 1984, s. 81).

For en stor del gjelder dette personer, som tilhører folkeslag og racer som er meget forskjellig fra nordmennene. Det vil utvilsomt være meget uheldig om innvandring av slik fremmedartede folkeslag skal kunne skje i en grad av betydning. Man nevner i denne forbindelse at der i de første år under krigen kom et stort antall utlendinger fra forskjellige fremmedartede folkeslag og slo sig til her i landet. Det har vist sig å være en meget uheldig tilvekst til befolkningen.

Min oversikt over norsk antisemittisme har som mål å vise hvordan fordommer og særordninger, som oppsto av en uoversiktlig blanding av antijudaisme, antikommunisme, fremmedfrykt og rasehygiene, var sterkt styrende både i folkeopinionen og embetsverket allerede før okkupasjonen i 1940. Samtidig håper jeg at dette vil danne en ”forståelsesbakgrunn” for at de dramatiske og brutale arrestasjonene av jødene kunne skje med stor norsk deltakelse i 1942. Jeg bruker bevisst ordene ”dramatiske” og ”brutale” her. Fordi om arrestasjonene stort sett skjedde i rolige former, kan de allikevel ikke beskrives med andre ord. Jeg har bare tatt med hendelser som jeg mener er avgjørende, eller svært talende, for skjebnen til de norske jødene.

Emberland (2005, s. 401) framholder at antisemittismen i Norge i første rekke var latent og situasjonsbestemt.

Det dreide seg om en fremmedfiendtlighet som riktignok ble næret av hjemlig og utenlandsk antisemittisk propaganda, men som først og fremst ble aktivisert i bestemte

---

⁹⁰ Per Ole Johansen (1984, 1989 og 2006), Terje Emberland (2005), Bjørn Westlie (2008) Oskar Mendelsohn (1989) m.fl Se ellers referanseliste

kontekster: som følge av redsel for konkurranse, for en fremmedartet kultur og religion, for krig og revolusjon.

Første verdenskrig og den russiske revolusjonen førte til en økende antisemittisme i Norge. Dette kom til uttrykk både i avisene og blant embetsmennene. ”La oss ikke glemme at Norge er for nordmændene”, skrev Aftenposten i 1914. Og situasjonen ble ikke bedre. Våren 1916 mottok statsråd Konow et brev fra en slektning i København som han oversendte justisdepartementet. I brevet ble det advart mot den store innvandringen av polske og russiske jøder Norge kunne vente seg, ja, i brevet ble antallet jødiske flyktninger stipulert til 100.000 (Johansen, 1984, s. 18) Videre uttalte oppdagelsessjef Søhr i et intervju med Aftenposten i 1917:

Vi har merket et betydelig indryk til byen av saadanne tvilsomme eller kanske utvilsomme individer af den internationale jødetype. For det meste stammer de vistnok fra russisk Polen. De har gjort seg bemærket her ved forskjellige anledninger og været mistenkt for tyverier, især lommetyverier, uden at det dog har vært mulig at faa fællende bevis paa dem. Sleipe, drevne forbrytere, som forstaar at gardere sig... Det er ikke "lazzaronjøder" dette, det er jøder av gentlemanstypen, dog naturligvis med noget vist forlorent over sig...

Etter første verdenskrig var frykten for spioner stor i Norge, og Johansen (1984, s. 13) skriver at de fleste østeuropeerne som ble mistenkt for spionasje ble antatt å være jøder. Samtidig understreker han at selv om Norge tidlig i mellomkrigstiden var ganske antitysk, så syntes det å være en langt sterkere forrækt for ortodokse og fremmedartede jøder fra Øst-Europa, enn de assimilerte jødene fra Tyskland.

Østeuropeiske jøder ble etter hvert en svært utsatt gruppe. De var uønskede som nye landsmenn, og ble betraktet som notorisk uærlige spioner. Johansen (1984, s.25) skriver at avisene nærte disse holdningene og ryktene mer enn politiet. De ble nesten uten unntak stemplet som forbrytere fikk skylden for økende lovløshet i Skandinavia. Samtidig ble jødene beskyldt for å stå bak revolusjonen i Russland, og begrepet ”bolsjevikjøde” ble etablert.

Dermed ble den russiske revolusjonen i 1917 den store ”bekreftelsen” for antisemittene (Johansen 1984, s. 27). Endelig hadde man fått beviset på at jødene skapte kaos og revolusjon. Etter 1917 smeltet revolusjonsfrykt og antisemittisme sammen. Jødene fikk ikke bare skylden for revolusjonen i Russland, den ungarske revolusjonen i 1919, borgerkrigen i Finland og opprettelsen av Weimar-republikken. Dette skapte også antisemittisme i Norge.

Det var i første omgang ikke de fastboende, norske jødene, som var ”problemet”, selv om Terje Emberland (2005, s. 402) mener at ønsket om ikke å tiltrekke seg oppmerksomhet kan ha ført til underrapportering av antisemittisme i dette miljøet. Men det var allikevel tydelig at kombinasjonen ”reisende” og ”jøde” ble en avgjørende trigger til stigmatiseringen, og det forsterket seg hvis denne reisende jøden i tillegg var østeuropeisk. Disse ”bolsjevikjødene” drev i følge ryktene ofte med valutasmugling i tillegg til tradisjonelt oppvigleri.

Kjøpmennene sto ofte i spissen for advarslene mot jødene, da de gjennom Norsk Kjøpmannsforening blant annet oppfordret sine lokalavdelinger til å politianmelde omvandrende ”klokkerjøder”, ”tøijøder” og ”sjakrejøder”. Dette fulgte så myndighetene opp med en gradvis kriminalisering av omførselshandelen og avslag på søknader om oppholdstillatelse (Johansen, 1984 2. 56). Og hvor grove avslagene kunne være kan en lese i et avslag fra Justisdepartementet i 1918:

Ansøkeren tilhører åpenbart den nye type jøder, som nær sagt ikke kan leve uten å overtrede handelslovgivningen. (...) De er i det hele kostbare folk for samfundet, intet er bedre enn å bli dem kvit.

Og selv om jødene bosatte seg i nabolag med en overvekt av nordmenn, ble de som regel sosialt isolert. For også i norsk trivallitteratur var bolsjevikjøden blitt en gjennomgangsfigur. Både i Sven Elvestads (”Stein Riverton”) og Alf B. Bryns kriminalromaner dukker han opp. Særlig intenst var jødehatet i Øvre Richter Frichs populære Jonas Fjeld-bøker, der ”den blonde kjempen ofte hamler opp med ”jødiske hyæner” og ”bolsjevikiske blodhunde” (Emberland 2005, s. 407) Og vittighetsbladene var ikke bedre. Her var den sortsmuskede revolusjonsagenten, den sleske småkremmeren og den griske pantelåneren. At disse stereotypiene kunne brukes uten

nærmere forklaring, viser at de var godt kjent og kunne bygge på latente antijødiske fordommer i befolkningen.

Forfatteren og litteraturkritikeren Nils Kjær, som var en ivrig tilhenger av den tyske raseideologien, skrev i en reportasje fra ghettoen i Warszawa i 1917 (Aftenposten 22.04.1917): ”Denne befolkning synes at utsondre smuds som sneglerne sveder slim. (...) Gaderne yrer av mennesker som en kloak af rotter”. Så samme år satte Justisdepartementet i gang en kartlegging av alle utenlandske jøder som befant seg i landet. Fremmedloven av 1927 skjerpet kontrollen med utlendinger med den begrunnelse at man ikke ville motta ”emigrasjonsstrømmens bunnfall”. Det kan diskuteres i hvor stor grad rasemessige hensyn spilte inn i lovgivningen, men Johansen (1984) mener å kunne dokumentere at fremmedbyråkratiet i mange tilfeller lot personlige fordommer være avgjørende i saksbehandlingen. En ser tydelig at bekymring for at innvandring av ”fremmede” skal undergrave nordmenns rasemessige kvaliteter og egenskaper, kom til uttrykk hos andre enn rasehygienikere og antisemitter. Bondepartirepresentant, og senere statsminister, Jens Hundseid uttalte i trontaledebatten i 1931:

En god del av disse utlendinger som kommer inn i landet, er rasemessig sett av mindre kvalitet. De har dårlig arvestoff, men har stor vitalitet i retning av å formere sig. Vår rase lider under denne innvandring.”

Dette utsagnet vakte ikke debatt, selv om det kom fra en norsk statsminister sju år før okkupasjonen, så det fikk stå helt uimotsagt. Hundseid ble jo senere medlem av Nasjonal Samling, og hans uttalelse må kanskje forstås på den bakgrunn. Allikevel synes det åpenbart at han, på dette tidspunkt, hadde mange meningsfeller i Stortinget.

Det religiøse aspektet i forhold til antisemittismen er også sentralt. Emberland (2005, s. 409) skriver at forstillingen om bolsjevikjøden, altså forstillingen om at jødene sto bak et gigantisk komplott rettet mot hele menneskeheten, hentet sitt materiale fra den kristne antijudaismen. For i denne blir jødene framstilt som Satans allierte i kampen mot kristenheten.

Tradisjonene fra Luther er fremdeles veldig sentrale i den norske kirken, og også i mange av frikirkene. Men Martin Luthers fanatiske antisemittisme har kirken ikke tatt offisiell avstand fra. For i en alder av 60 år skrev Luther boken ”Om jøden og hans løgner”. Her beskriver han hvordan jødene bør behandles, og innleder som dette til en oppramsing av punkt som går Hitler og Himler en høy gang (Fanebust, 2009, s. 43):

Hva skal vi gjøre med dette fordømte og forkastede jødefolk? For de lever blant oss, og vi vet hvordan de lyver, baktaler og sverger. Vi kan ikke tolerere dem om vi ikke vil delta i deres løgner, eder og baktalelser.

I mellomkrigstiden ble bildet av jøden som Kristus-morder koblet på både raseideologi og revolusjonsfrykt. Så når Aristoteles skriver i Retorikken at vi stoler på dem vi har tillit til, så er dette et ugjendrivelig bevis på at han har rett. ”Det finnes ikke noe folkeslag paa jorden som er saa maktsykt som jøderne”, skrev Israelsmisjonens leder Gisle Johnsen i 1924, og la til: ”Det er ialfald et sykdomstegn hos et folk eller en tidsperiode, naar jøderne blir overmæktige”. Og hvis man kort skal analysere de kristnes angst for revolusjonen, så bunnet den nok først og fremst i kommunismens ”gudløshet”. Dette understrekes av teologiprofessor Sigmund Mowinchel, som i Tidens Tegn i 1924 hevdet at kommunismen bygget på jødedommen, og at det gikk en linje fra Marx og Lenin til profeten Esekiel (Johansen, 1985, s. 44).

Denne blandingen av fremmedskepsis, tradisjonell kristen antijudaisme og moderne antisemittisme kom i følge Emberland (2005, s. 409) sterkt inn i debatten om den jødiske slaktemetoden, schächting, i 1920-årene. Denne debatten skapte store overskrifter i pressen, og det skulle godt gjøres å ikke få med seg argumentasjonen som ble ført mot dette jødiske ritualet. Mange profilerte debattanter engasjerte seg på begge sider, og det endte med et lovforbud i 1930. ”Vi har ikke invitert jødene hit til landet, og vi har ingen plikt til å skaffe jødene dyr til sine religiøse orgier”. Ordene er igjen Jens Hundseids, men de representerte både Dyrebeskyttelsens og folkemeningen. Personer som hadde vært i mot jødene, men ikke ”våget” å engasjere seg i den offentlige debatten, fikk her sin sjanse i følge Johansen (1984, s. 69). Det var ”dyrevern” det handlet om, ikke antisemittisme. Biskop Johan Lunde mente at slaktingen stred mot Moselovens ånd, domprost Th. Freihow mente at den var i strid

med all humanitetsfølelse og avisen Nationen skrev: ”Skal kristne eller hedenske verdier styre nordmenns ferd?” (24.07.1926).

På tross av alt det jeg til nå har påpekt, og som i hvert fall har vært kjent siden 1980-tallet, så har myten om at antisemittismen var en rent nazistisk fenomen levd i beste velgående til våre dager. Fanebust (2009, s. 87) beskriver myten slik:

I følge Krigshistorien™ var det tyske nazister, med hjelp av det norske Nasjonal Samling, som til alles overraskelse arresterte norske jøder og sendte dem til en ukjent skjebne i sine konsentrasjonsleirer. Det norske folk var uvitende om det som skjedde. Norsk politi og hjemmefront gjorde det de kunne for å advare jødene og sabotere arrestasjonene etter beste evne.

Så langt myten.

Ja, så langt myten, slik vi er blitt fortalt den gjennom minst to etterkrigsgenerasjoner. Men det er mange flere enn Frode Fanebust som har dokumentert denne mytens komfortable virkelighetsforvringning.

At det også lå rasehygienisk tenkning bak den norske antisemittismen er det mange eksempler på. Allerede i 1886 hadde kampen mot taterne startet, og så vidt jeg kan se så ble jødene offer for den samme rasehygieniske tankegangen. For rasebiologien ga uten tvil antisemittismen en ”vitenskapelig” begrunnelse. Å være jøde hadde nesten vært synonymt med en religiøs overbevisning, slik at det å omvende seg til kristendommen hadde vært ”nok” for å kvitte seg med jødestempelet. Nå ble det å være jøde knyttet til rase.

Den tanke griper os med rædsel, at engang horder av en fremmed race skulde kunne invadere vort land og med den brutale overmagts knytnæve paatvinge os en moral og en kultur eller rettere ukultur som er os fremmed.

Jødene hadde fram til nå kunnet ”reformere seg” ved å konvertere til kristendommen og assimileres i det norske samfunnet. Men nå når jødene ble definert som et rasemessig fremmedelement, var ikke dette lenger mulig. Dette fratok dem all mulighet til å integreres i det norske samfunnet. Den antisemittismen som kom til

uttrykk mellom 1910 og 1916 var i følge Emberland (2005, s. 411) annerledes enn de fremmedfiendtlige holdningene hos myndighetene og allmennheten som man tidligere hadde sett. Den fikk karakter av et helhetlig livssyn, med rasetenkning som kjerne og jødene som forklaring på alle verdensproblemer. Og de som drev den heftigste propagandaen for dette synet var inspirert av forfatterne Houston Stewart Chamberlain og Theodor Fritsch.

Den raseideologiske antisemittismen hadde også sin talsmann i høyesterettsadvokat Eivind Saxlund som allerede i 1910 skrev boken ”Jøder og Goim”. For Saxlund var det viktig å få fram at ”den gamle og ærlige, norske Nationalkarakter” ikke måtte bli undergravet av en ”semittisk Livsoppfatning”. Han gikk også inn for å gjeninnføre jødeparagrafen av 1814 (Emberland 2005, s. 412).

Denne boken ble veldig godt mottatt i konservative og kristne kretser. Den ble oppfattet som en opplysningsbok som rettet søkelyset mot et alvorlig samfunnsproblem. Anmelderne i de kristne avisene mente at de her fant en vitenskapelig bekreftelse på kristendommens tradisjonelle antijudaisme, og i den borgerlige pressen knyttet man skremselsbildet av den jødiske finansmakt sammen med et aktuelt politisk stridstema: debatten om konsesjonslovene som skulle begrense utlendingers rett til å kjøpe opp norske naturressurser (Emberland 2005, s. 412).

I 1916 kom tidsskriftet ”Nationalt Tidsskrift, Sandheten”, et tidsskrift som så det som sin hovedoppgave å begrense jødernes innflytelse i Norge. I all propaganda mot jødene så var det ”den norske nasjonalkarakter og bondesamfunnets verdier” som måtte beskyttes. Det var stort sett redaktør Mikal Sylten (1873-1964) sine egne artikler som sto i tidsskriftet, i tillegg til klipp fra utenlandske tidsskrifter. Sylten fikk stor oppmerksomhet fordi han gikk ut mot navngitte norske jøder, blant dem Moritz Moses Rabinowitz. Sylten sto også bak oversikten ”Hvem er hvem i jødeverdenen, samt fortegnelse over fremmedes forretninger i Norge” som utkom i fire utgaver mellom 1925 og 1941. Det skulle være unødvendig å legge til at denne oversikten var av uvurderlig hjelp for okkupasjonsmakten og det norske politiet i registreringen av jødene (Emberland (2005, s. 414).

Det var flere paradoks i antisemittismen. Fanebust (2009, s. 90) formulerer det slik: ”Overklassen foraktet jødene fordi de var kommunister, de fattige foraktet dem fordi de var kapitalister, og middelklassen foraktet dem av begge grunner.” Nationen og Aftenposten var hardest i sin antijødiske agitasjon, ved siden av de rene antisemittiske eller nasjonalsosialistiske avisene. I 1924 kunne en lese følgende i Aftenposten:

Samtidig (...) saa oversvømmes vi av alle lands jøder, kanskje mest russiske. De sommer ind som sildestim. De sætter seg fast over hele byen. Der er snart ikke en frugtbutikk, et utsalg av brukte klær, et lager av ure og andet kram uten at der staar en smilende jøde bak disken. Osterhausgaten er fremtidens Ghetto eller jødekvarter. Men bare vent, om nogen tid finner vi dem som smarte eiere av villaer paa vestkanten (...)Snart har de foten indenfor en avis, en bank, universitetet og Nationalgalleriet.

I denne blandingen av ulike begrunnelser for jødehat fant Nasjonal Samling gehør for sine synspunkt. Nasjonal Samling, som ble dannet i 1933, var en pådriver i antisemittisk og nasjonalsosialistisk propaganda. Men jødeproblemet fikk først i 1935 en fremtredende plass. Vendepunktet var Quislings tale på et partimøte, der han hevdet at kreftene bak både kommunismen og kapitalismen var ”den jødiske verdensrepublikk. Fra å ”bare” se på jødene som kommunistiske oppviglere, noe som også hadde falt i smak hos borgerskapet, ble de nå også assosiert med liberale demokrater. Begrepet ”jøde” ble et politisk begrep, ikke bare et etnisk. Og det ble gjennomgående brukt i Quislings og Nasjonal Samling sitt vokabular. En økende påvirkning fra tysk nasjonalsosialisme førte til denne tiltagende antisemittismen. Og da Nasjonal Samling etter valgnederlaget i 1936 ble redusert til en liten sekt, fikk jødene skylden for det også. ”En velorkestrert jødisk sammensvergelse med forgreininger i hele det politiske liv ble nå forklaringen på ”den nasjonale bevegelsens fallitt”. (Emberland 2005, s. 415).

Annerledes var det med Tyskland. De borgerlige avisene i Norge støttet Hitler og det de oppfattet som hans effektive stopper for den kommunistiske faren.

Antisemittismen ble unnskyldt og forsvart med jødenes påståtte dominerende stilling innenfor det tyske nærings- og finansvesenet, og deres degenererende innflytelse på det nasjonale kulturlivet. Men etter hvert endret dette synet seg, ikke minst på grunn av ”de lange knivers natt”, Nürnberglovene i 1935 som stengte jødene ute fra

samfunnslivet og Krystallnatten i november 1938. Da reagerte hele den norske pressen, inkludert Nationen og Aftenposten. Men det var først og fremst *metodene* man reagerte på, for det ble sjelden satt spørsmålstegn ved at Tyskland hadde et ”jødeproblem”.

Hitlers maktovertakelse i 1933 satte også norsk innvandringspolitikk på prøve. Fremmedloven av 1927 hadde så godt som stengt grensen, men nå kom det et stort trykk, både av jøder, kommunister, sosialister og andre som fryktet Hitlers politikk. Jødeforfølgelsene og nazifiseringen i Tyskland ble omtalt i alle aviser, og det var ingen tvil om hva slags framtid jødene hadde i vente. Og hele tiden ble norske myndigheter oppdatert av legasjonen i Berlin.

For trakasseringen av jødene i Tyskland, og etter hvert også Østerrike, førte naturlig nok til at mange forsøkte å flykte. Men det var stor uvilje i Europa mot å ta imot de jødiske flyktingene. I Norge gikk argumentasjonen ofte på at det var mangel både på hus, leiligheter og arbeid, - og den gamle redselen for at jødene skulle utkonkurrere de norske kjøpmennene. Et argument for å slippe å ta i mot jøder var at det ”kunne øke jødehatet”. Byråkratene på Sentralpasskontoret definerte også begrepet ”politisk flyktning” slik at jødene falt utenfor. Jødene var bare ”jøder”, ikke ”politiske flyktinger. Sentralpasskontoret sin leder, Konstad, tvilte også å om det var så ille i de tyske konsentrasjonsleirene: ”De er under oppholdet underkastet militær disiplin, men utsettes for øvrig ikke for noen overlast”, kunne han fortelle (Fanebust 2009). Og selv i tilfeller der Nansenhjelpen stilte økonomiske garantier for flyktingene, eller der en jødisk ungdomsgruppe inngikk avtale med norske bønder om å jobbe gratis mot opplæring, firte ikke Sentralpasskontoret på den strenge praksisen sin.

Et av de groveste tilfellene er ”Wienerbarna”. Dette var en gruppe stort sett foreldreløse barn som Nansenhjelpen og jøder som var bosatt i Norge ønsket å hjelpe. I 1938 slapp seksti av disse barna inn uten at Sentralpasskontoret visste om det. Så da det i 1939 ble søkt om at Norge skulle ta i mot hundre barn til, gikk saken til topps i Justisdepartementet. Der kom ekspedisjonssjefen med følgende uttalelse:

I likhet med alle som i sin statsstillings medfør har hatt med dette spørsmålet å gjøre stiller jeg meg meget kjølig overfor oppholdstillatelse overfor jødiske barn

(...)Avgjørende for meg til å stille meg slik til barneplanene er selvsagt at chansen for å brenne inne med barna er overveldende stor. Selv om vi betinget oss barnehjem-systemet ville vel disse barna etterhvert knyte slike forbindelser i Norge, at vi ikke blir kvitt dem (...) (Johansen 2006, s. 78).

Oskar Mendelsohn (1986, s. 49) har en gjennomgang av de ulike overgrepene som ble begått mot jødene etter 1940 og fram til massearrestasjonene i oktober og november 1942. Han referer til "Nationalt Tidsskrift" nr. 1, 1941, der det i en artikkel står at jøder ikke lenger kan ta norske etternavn. Dette forbudet finnes ikke i "Norsk Lovtidend", men det er allikevel grunn til å spørre seg om det var nødvendig å få en formell bestemmelse på dette. Men siden det ikke er kjent om noen prøvde å få navnet sitt endret fra et jødisk til et norsk, blir det vanskelig vite om denne "loven" fungerte i praksis, enten ved trenering av forespørsler eller avslag på annet grunnlag. Med tanke på familien Joseff, så var jeg tidligere inne på spørsmålet om et av motivene til døtrene var å gifte seg ikke-jødisk for å få et norsk etternavn.

Høsten 1941 gikk det beskjed fra Justisdepartementet, ved justisminister Sverre Riisnæs, at alle fylkesmennene måtte skaffe oversikt over all jødisk eiendom. Til gruppen "jøder" hørte alle som tilhørte et jødisk trossamfunn, alle som hadde et jødisk etternavn eller minst to jødiske besteforeldre. Fylkesmennene ga sorenskrivere og lensmenn oppgaven med å samle inn opplysningene, og i løpet av høsten hadde alle med unntak av to svart. Dommerne som returnerte disse oversiktene tilbake til Justisdepartementet, var stort sett de samme som etter krigen satt som dommere i landssvikoppjøret.

Etter hvert arbeidet de norske NS-myndighetene med å formulere lover som skulle hindre jøder i å inngå blandede ekteskap, samt frata dem retten til å kjøpe jord. Jødiske leger som hadde kommet til Norge som flyktninger på slutten av 1930-tallet mistet jobbene sine, og en forsøkte å få en oversikt over jødiske jurister for å fjerne dem også. 12.03.1942 ble jødeparagrafen gjeninnført i grunnloven. Dette var etter et direkte initiativ fra justisminister Riisnæs. Jøder hadde ikke lenger adgang til Norge. Jødeparagrafen var den første loven Quisling vedtok etter at han hadde blitt ministerpresident, og i den østerrikske avisen "Pesti Uiszag" ble det hevdet at jødene med bomber, attentater og sabotasje hadde forsøkt å hindre hans maktovertakelse.

Videre, i følge avisen, ble 41 jøder pågrepet ved grensen etter disse ”opptøyene”, selvsagt sammen med lederne for gruppen. Mendelsohn (1986) lurer med god grunn på hvor korrespondenten har hatt sine kilder.

Den 20.01.1942 kom påbudet om at alle jøder skulle ha en rød J stemplet i passet sitt. Sebak (2008, s. 185) har en faksimile av Politidepartementets kunngjøring hentet fra Bergens Tidende 23.01.1942. Alle jøder, etter tidligere nevnte definisjoner, måtte ordne dette selv innen 01.03. Det var landets politikammer som skulle stå for stempelingen, og de skulle samtidig utarbeide en liste over alle jødene som fantes i deres politidistrikt. Sammen med stempelingen skulle det fylles ut et omfattende spørreskjema i tre eksemplarer, ett til Sikkerhetspolitiet, ett til NS’ statistiske kontor og ett til den stedlige politimester. Opplysningene om barna skulle også tas med.

Disse spørreskjemaene skulle danne grunnlaget for et jødekartotek, og myndighetene trykket dem opp i 12.000 eksemplarer. Spørreskjemaet var svært detaljrikt, med inngående spørsmål om personlige data, eiendoms- og arbeidsforhold, samt eventuell registrert kriminalitet. Nå ble flere av jødene som var blitt anmeldt eller straffet for ulovlig omførselshandel etter 1907 innhentet av fortiden sin.

Annonsen fra Statspolitiet forteller (Sebak, 2008, s. 185) at straffen for å unnlate å møte til stempeling og utfylling av skjemaet var tusen kroner eller tre måneders fengsel. Det ble imidlertid understreket, da innkallingen til stempeling ble offentliggjort gjennom avisene, at selve stempelingen var gratis. Det er interessant å merke seg at hjemmefronten ikke lanserte noen kampanje mot dette.

I de tilfellene hvor en mistenkte at jøder hadde prøvd å slippe unna stempelingen, ble ofte det lokale politiet satt inn for å finne disse. Skjemaene kunne da bli utfylt i jødernes bopel, om man traff dem hjemme. Underskriftene på skjemaene viser i nesten alle tilfeller at de er undertegnet av vanlige tjenestemenn, noe som også var et sentralt ledd i tyskernes politikk overfor de norske jødene. Ved å bruke norsk, lokalt politi fjernet de unødvendig utrygghet og forvirring fra aksjonen. Og det var med listen ”Jøder i Norge”, basert på spørreskjemaene, at arrestasjonslistene for oktober og november 1942 ble satt opp.

Fra 30.07.1942 ble hebraisk forbudt i alle post- og telegramsendinger. Og det ble hele tiden framholdt, fra de norske NS-myndighetenes side, at de handlet på egne vegne. Ingen av deres tiltak var påbudt eller utformet av de tyske okkupasjonsmyndighetene, i følge dem selv. En rekke jøder ble også arrestert i perioden 1940-1942. Dette var jøder man mistenkte for å stå bak sabotasjer eller delta i aktivt motstandsarbeid. 18 juni 1941 ble alle mannlige jøder i Nord-Norge arrestert, men også en fra Rogaland, nemlig Moritz Moses Rabinowitz. Til forskjell fra alle som ble arrestert for motstand mot okkupasjonsmyndighetene, ble jødene fratatt all eiendom og alle verdier ved arrestasjonen.

Medlemslistene til de mosaiske trossamfunnene, som lydig ble levert på ordre fra myndighetene, dannet grunnlaget for beslagleggelsen av jødernes radioapparater, sammen med listene fra Televerket tidlig i 1940 (Johansen 1984, s.137) Videre skriver han at dette var den første kjente kontakten mellom tyskerne og norsk politi. Det ordinære politiet hjalp også til med å sette opp lister over jødene i Oslo og Trondheim, der den tyske okkupasjonsmakten åpenbart ikke var fornøyd med de listene trossamfunnene hadde levert inn. Det kan synes som at Tyskland var dårlig orientert om norske forhold, for det norske embetsverket måtte bidra til all registreringen av jødene. Disse "kontorbødlene", for å låne et uttrykk fra Bjørn Westlie, besto stort sett av de samme personene som hadde arbeidet under regjeringen Nygaardsvold.

11.09.1933 ble Nasjonal Samling konstituert i Stavanger. Femti personer var innbudt til møtet, de fleste av dem fra Fedrelandslaget. I motsetning til i andre byer var det ingen konkurranse mellom de to partiene her. NS kunne bygge videre på en allerede eksisterende organisasjon, og de kontaktene denne hadde (Wold Johnsen, 1972, s. 108). Og i perioden 1933-1934 fikk NS rundt tusen medlemmer. Flertallet var selvstendig næringsdrivende, men partiet hadde også oppslutning hos folk fra arbeiderklassen.

Stavanger hadde utviklet seg til en industriby da 1. verdenskrig startet. Rundt 50% direkte sysselsatt i hermetikkindustrien, og inkludert ulike leverandører var hele 65% tilknyttet industrivirksomhet (Johnsen, 1972, kap. 4). Dermed var industrien mer

dominerende her enn i andre norske byer. Men denne industrien var helt avhengig av prisene på verdensmarkedet, og det var priskrig på eksportmarkedet.

Stavanger kommune slet derfor hardt under depresjonen, ikke minst på grunn av store lån som var tatt opp i 1922 til byggevirksomhet. Kommunen hadde 52,7 millioner kroner i gjeld, samtidig som skatteinntektene var sterkt redusert. Folk kom på forsorg, det var nødsarbeid og det kom til en reduksjon i folketallet. Johnsen (2007, 4. kap) mener at en svært viktig årsak til Nasjonal Samling sin store støtte kom av dette; at partiet ikke hadde noen fortid i krisen. Valgdeltakelsen ved kommunevalget i 1934, der NS fikk 8 representanter i kommunestyret, var også høyere enn i landet for øvrig.

Det hadde skjedd en radikaliseringsprosess av Arbeiderpartiet som en følge av den økonomiske krisen, og de som var redd for at Høyres representanter ikke kunne stanse Arbeiderpartiets økende radikaliseringsprosess og vekst, stemte på NS. Dette gjaldt i følge Johnsen (1972, 4. kap) både tradisjonelle Høyre-velgere og nye velgergrupper. Nasjonal Samling ble sett på som ”borgersamfunnets nødverge”, og det kom til en polarisering mellom dem og Arbeiderpartiet. En tydelig polarisering mellom fascisme og kommunisme kom til syne.

I valgtalene og slagordene til NS var begrepene *marxisme*, *materialisme* og *gudløshet* tett knyttet sammen (Johnsen, 1972, kap 4). Selv frontet partiet seg som en forkjemper for *sivilisasjonen* og *kristendommen*. Men kriseforliket mellom Arbeiderpartiet og Bondepartiet svekket NS sitt ris bak speilet; den blodige marxistiske revolusjonen som ville komme med AP, og dermed også NS selv. Nå forsøkte NS å argumentere for at Arbeiderpartiet i regjering var grunnlovstridig, men fikk ikke gehør for dette.

Nasjonal Samling ble i følge Johnsen (1972, 4. kap) etter dette plassert i den borgerlige blokken, og ble ikke lenger sett på som et tredje, og friskere, alternativ enn de etablerte partiene. I bondebefolkningen var det imidlertid stor sympati for NS, ikke minst fordi partiet hadde så sterkt fokus på kristendommen, nasjonalromantikken og nasjonalismen.

Stavanger var også den første byen i Norge som fikk en misjonsforening for jøder. Denne ble dannet i 1844, og ble etter hvert landsomfattende. Så sent som 27.08.1935 uttalte lederen Gisle Johnson til Fedrelandsvennen:

Jødene har selv skyld i det som skjer dem. De skal blande seg i alt. (...) Jødedommen er ferdig. Jødene er et rotløst folk, og de gjorde rotløsheten til livsprinsipp. De kjente i sin rotløshet ikke hvordan rotfestede mennesker tenker. Så fikk vi den usalige jødiske liberalisme. (...) Med sikker teft tok Hitler opp kampen mot jødeliberalismen⁹¹.

I Stavanger-avisene kunne folk lese kunngjøringen om at jødenes pass skulle stemples med en J, noe som samtidig skulle gjøres på papirene deres i Folkeregisteret. Så vidt jeg har registrert, ble det ikke reagert på dette. Alle avisene hadde tatt avstand fra Krystallnatten, men ingen syntes å se noen forvarsel i stemplingsaksjonen.

I min søken etter kunnskap om forholdet mellom lavkirkelige menigheter og antisemittisme kom jeg i kontakt med lederen for Vennenes Samfunn i Stavanger, Hans Eirik Aarek, og han ga meg da tilgang til deres privatarkiv. I kvekeres protokoller⁹², kan en lese av møtereferatene at kvekerne var svært opptatt av flyktningespørsmålet og jødenes situasjon i Europa. De hjalp jøder på flukt i stor utstrekning, blant annet ved å gi dem mat og husly, de hjalp dem med å søke om Nansen-hjelp og med innreise til Norge. Og den 31.10.1942 sendte Anna Andersen, Thoralf Bryne og O.F. Olden et brev til Kirkedepartementet ved "Hr. Minister Schanche". Det innledes slik: "Vennenes Samfunn" har med dyp sorg sett at nå også Norge har tatt det skritt å vise ut jødene av riket".

Jødernes støttespillere ellers finnes knapt. Både biskopen, politimesteren og ordføreren i Stavanger var NS-medlemmer. Det kommunale byråkratiet hjalp ikke jødene. Motstandsbevegelsen, både innenfor og utenfor politiet, gjorde heller ingen ting for å prøve å redde dem. En morgen var de borte. Ingen spurte etter dem. Ingen snakket om dem. I adressekatalogene for Stavanger sto de oppført for siste gang i 1942.

---

⁹¹ I dag kan vi lese i Misjonsbladet for Israel. Norges eldste kristne blad, som ble etablert i 1837: Nr. 6. 2010: "Formål: Å vekke til ansvar for jødene. Forkynne evangeliet for dem. Vise dem kristen nestekjærlighet".

⁹² Privatarkiv 160, Vennenes Samfunn, Statsarkivet i Stavanger

Og som ved en skjebnens ironi kan en lese i vaktprotokollen til Stavanger politikammer den 26.10.1942⁹³ at kl 13.00 ble flagget heist på halv stang. - Gulbrand Lunde, byens store NS-fører, var død.

*Dagen bakom jordens rand
steg med et skjær av blod og brand,
steg med en angst så åndeløs,
at det var som om selve stjernene frøs.*

*Jeg tenkte: Nu er det noget som hender. –
Vår tid er forbi – Europa brenner!*

Arnulf Øverland ”Du må ikke sove” (Samlede dikt 1986, s. 296)

Andre del: Hvordan minnes jødene fra Rogaland?

Da advokat Trygve Wyller, sammen med journalist Knut Stahl, fikk i oppdrag av Stavanger kommune å skrive Stavangers okkupasjonshistorie, laget han liste over arresterte politiske fanger fra byen. Ikke en eneste jøde står på denne⁹⁴! Med tanke på alle de politiske leserbrevene og artiklene som Moritz Rabinowitz og Julius Fein hadde skrevet, og som Trygve Wyller selv ofte hadde vært i dialog med gjennom avisspaltene, er dette uforståelig.

Allikevel har jødene fått snaue tre sider i dette trebindsverket. Knut Stahl skriver (bind 2, s. 182-184 Stabenfeldt 1964): ”...jødene dannet ikke noe isolert element i bysamfunnet. (...) med den økende nazifisering og skjerpede kamp på hjemmefronten var det imidlertid klart at faren for jødene økte”. Men siden arrestasjonene ”gikk så stille for seg, vakte det ikke den reaksjon man kunne ventet”. Så langt Stahl, som

---

⁹³ Politimesteren i Stavanger, Serie Aa, vaktjournaler 0008. Statsarkivet i Stavanger

⁹⁴ Fra Trygve Wyllers privatarkiv, Eske 20, Mappe ”Rapporter etter krigen”. Stavanger kommune, byarkivet.

bygger *alt* han skriver om jødene på ”Våre Falne” fra 1948 og listen han har fått av politibetjent Olav Lund med overskriften ”Jøder som blei arrestert av Gestapo”⁹⁵. At han bruker denne listen fra politiet, som både direkte og indirekte skyver ansvaret for arrestasjonene over på okkupasjonsmakten, taler for seg selv. Listen, og Stahls egne oversikt, mangler i tillegg flere navn, blant annet Selma Joseff og alle flyktingene. Samtidig begrunner Stahl det manglende engasjementet fra ”folk flest” med at ”arrestasjonene gikk så stille for seg”. Kan det aksepteres som unnskyldning? Kan det aksepteres som forklaring? Sammenlignet med resten av verket, der det reflekteres, stilles spørsmål, og ulike hendelser kryssjekkes fra flere ståsted, - ja da står de tre små sidene om jødene i et underlig lys.

Men midt i denne mangelen på interesse for jødene, fantes en mann som hadde tre kvinner han beundret: Sin mor, komponist Sigrid Eli Hoffmann og fredsarbeideren Rösi Fein. Mannen er lokalforfatteren Gottfred Borghammer, og han fikk i 2002 billedhogger Hugo Wathne til å lage en bronsebyste av hver av disse. Bysten av Rösi Fein står i vinduet på Byarkivet i Stavanger med ansiktete mot lesesalen. Om familien Fein skriver Borghammer (1991, s. 211,212) en rørende historie, blant annet at han og Julius Fein feiret Feins 44-årsdag med ”en flaske selters og en appelsin”.

Det tok Stavanger 68 år å få reist en minnestein over jødene. Fram til denne tid var det få, om noen, som visste hva som hadde skjedd med jødene fra Rogaland. Endelig skulle jødene får sin oppreisning. Men, teksten på steinen sa fremdeles ingenting om vår medvirkning og vårt ansvar, og den manglet i tillegg en David-stjerne. Kirkevergekontoret sier at teksten på steinen blir endret, og at den vil få en David-stjerne. Begrunnelsen for at David-stjernen ikke var på plass da steinen ble avduket, skal delvis ha vært frykt for å provosere.

Året før minnesteinen sto på plass kom Frode Sæland (2009) med boken om familien Becker og de andre jødene i Rogaland. I denne boken tegner han det gamle bildet av jøden som passivt offer, og fritar lokalbefolkningen og det lokale politiet for alt ansvar. Dette har jeg i oppgaven gitt noen eksempler på, men det finnes mange flere.

---

⁹⁵ Knut Stahl. Privatarkiv 6. Eske 3: ”Jødene”. Stavanger kommune, byarkivet

Herman Becker falt i krigen. Hvorfor har ikke han en stein sammen med de andre norske som falt? Nå er det en liten krok av skolegården på Våland skole som har fått navnet "Herman Beckers plass", Men er det vanlig å hedre krigshelter slik? Plasseringen av "minnesmerket" over flygeren og krigshelten Herman Becker er godt gjemt som et pliktskyldigst "minne" over *jøden* Herman Becker.

Det skjedde et folkemord i Rogaland i 1942. Jeg repeterer litt fra innledningen. I FNs konvensjon av 09.12.1948 defineres folkemord som:

En hvilken som helst av de følgende handlinger som er begått i den hensikt å ødelegge helt, eller delvis, en nasjonal, etnisk, rasemessig eller religiøs gruppe som sådan:

- a) å drepe medlemmer av gruppen*
- b) å forårsake alvorlig legemlig eller sjelelig skade på medlemmer av gruppen*
- c) bevisst å la gruppen utsettes for levevilkår som tar sikte på å bevirke dens fysiske ødeleggelse helt eller delvis*
- d) å påtvinge tiltak som tar sikte på å forhindre fødsler innen gruppen;*
- e) med makt å overføre barn fra gruppen til en annen gruppe*

Jeg mener at det som jødene i Rogaland ble utsatt for helt klart faller inn under punkt b og c. Ved å håndheve en lov som gjorde det kriminelt å være jøde, og deretter arrestere alle jødene, så forårsaket politimyndighetene i Rogaland både legemlig og sjelelig skade på *alle* medlemmer av gruppen. At politimyndighetene også bevisst utsatte gruppen for levekår som tok sikte på å bevirke dens fysiske ødeleggelse helt eller delvis, kan vanskelig tilbakevises.

Historiker Tore Linné Eriksen (2007, s.11) refererer til Mark Levenes firebindsverk om folkemord fra 2004:

Her blir det anlagt et perspektiv som analyserer folkemord som et fenomen som uløselig er knyttet til en globalhistorisk prosess der bl.a. kolonialisme, nasjonalisme, og framveksten av et internasjonalt statssystem er sentrale trekk. Slik blir folkemord sett på som et viktig innslag gjennom historien, istedenfor å bli isolert til å gjelde noen få tilfeller (eller ett eneste), noe som også gjør det vanskelig å oppfatte

folkemord som en form for avvikende "sivilisasjonssammenbrudd" i Europa på 1930- og 1940- tallet.

Mange har hevdet at det som skjedde med jødene var unikt i europeisk sammenheng. Men Hitlers behov for "Lebensraum" kan sammenlignes med kolonialismen til andre såkalt demokratiske stater som England og Frankrike. At Hitler gikk østover gjorde bare at det kommer nærmere oss. Det ble uakseptabelt fordi det skjedde utenfor vår egen stuedør, så å si. Å legge under seg landområder i Afrika og drepe lokalbefolkningen der ble ikke sett på som overgrep, for da handlet det om å "sivilisere" landområder. Har dette noe med jødene fra Rogaland å gjøre? Ja, men i en mindre målestokk. Den politiske retorikken i mellomkrigsårene gikk jo ofte på at jødene ødela for nasjonal stabilitet, både økonomisk og politisk. Det ble derfor sett på nasjonal "hjelp" å sende jødene ut av landet.

Tredje del: Avslutning og oppsummering

Kunne en snakke om Holocaust før Holocaust skjedde? Kunne en frykte Holocaust uten å ha sett konsentrasjonsleirene? Kunne en forestille seg industrialisert masseutryddelse uten å kjenne til planene? I mange sammenhenger er det kommet fram direkte påstander, eller underforståtte utsagn, om at jødene rett og slett var dumme som ikke skjønnte hva som ventet dem. Hvorfor flyktet de ikke? Samtidig understrekes det, gjerne av de samme menneskene, at jødene ikke fikk hjelp fordi ingen kunne vite eller forstå hva som ventet dem. Motsetningen i denne "logikken" synes å gå de fleste forbi.

Det finnes også andre måter å si seg fri for skyld på. Som i "det er folks egen feil om de er sosialklienter. Det er jenters egen feil om de blir voldtatt. Det er jødenes egen feil at de ble drept". Er det derfor ingen av jødene som ble drept i Auschwitz sto i dødsannonse til Stavanger Aftenblad sommeren og høsten 1945. Mens det der står side opp og side ned med dødsannonser fulle av lovord om folk som falt i kamp eller ble drept i konsentrasjonsleirene, så står det ikke en eneste liten notis om at verken Julius Fein, Hille Becker, Hildur Sara Joseff eller noen av de jødene ikke kom

tilbake⁹⁶. Var ingen opptatt av hva som hadde skjedd med dem? Var rusen etter 08.05.1945 så bedøvende at den slettet hele Rogalands jødiske befolkning ut av den kollektive hukommelsen i nesten sytti år?

Jødene falt ikke i kamp, vil mange si. Jeg vil påstå at det var de som *falt* i kampen. De falt i kampen for vår mest grunnleggende verdi; et humanistisk menneskesyn. Jødene var naziregimets mest forhatte mennesker. De fikk skylden for all ondskap i verden, var årsak til alle finanskriser, var grådige og ufølsomme, konspiratoriske, ødela rasen vår, drepte Jesus, tilsmusset kulturen vår og fordervet barna våre. Nei, jeg refererer ikke til tyske naziideologer, men leserinnlegg i Stavanger Aftenblad i perioden 1937-1940. En gjennomgang av leserinnleggene viser at disse tok stor spalteplass, og at mange fremtredende personer deltok i debattene som først og fremst handlet om den økende flyktningsstrømmen i Sentraleuropa. Men mellom linjene får innsenderne også sagt hva de mener om jødene.

”Vi må hjelpe fattige fiskerne i Nord-Norge stedet for jødiske flyktninger. Hitler er en ”Frelser” for Tyskland”, skrev en kvinne i januar 1939, i et kraftig oppgjør med dem som ønsket å hjelpe flyktninger fra Sentral-Europa. Hun fikk støtte av mange, ikke minst i uttalelser om ”jødisk hevntørst”, jødene som ”Tysklands ulykke” og ”eiere av verdens største kapital, med en formue på 200 milliarder”⁹⁷. På dette siste innlegget fikk hun et langt tilsvarende fra Julius Fein den 17.01.1939, der han avsluttet med ”Neverettens tid er kommet igjen”.

Men det var flere enn Julius Fein som ble skremt av den aggressive antisemittismen som kom fram hos folk. En av dem som var mest aktiv i avisspaltene var advokat Trygve Wyller. Han var iherdig i sin kamp for å få flyktninger inn til Norge, men både hans kristne sinnelag og nasjonalfølelse ble derfor satt under tvil av flere. Som for eksempel i dette angrepet fra Kitty Mürer, i en månedslang debatt i januar 1939.

Omkring flyktningsproblemer

---

⁹⁶ Trygve Wyller. Privatarkiv 7. Eske 4. Mappe: Veldig mange utklipp fra lokalavisene med dødsannonser og minneord. De som omtales er i første rekke omkomne sjøfolk og de som døde i konsentrasjonsleirene. Stavanger kommune, byarkivet.

⁹⁷ Det står ikke av hvilken myntenhet

Et tilsvaer til hr. Advokat Trygve Wyller

Når hr. Advokat Wyller kaster sig inn i døgnets strid om aktuelle problemer – skjer dett (sic) alltid fanatisk og med en charmerende hensynsløshet overfor ”fienden”! Slik også i hans appell: ”Slipp flytningene inn”. Her kjører han fram for ”fullt orkester”, river hver nordmanns dør opp på vidt gap og roper: ”Kom inn”, - ikke få – nei mange – flest mulig – flere enn mulig – av de hjemløse jøder. (...) Gjennom studiene av ”årsak og virkning” vil det måtte gå opp for Dem at Tysklands ulykke – før Hitler kom – nettopp og hovedsakelig var jødene, som i sin hevntørst over enhver fedrelandsbesiddende nasjon, kategorisk går inn for sitt evige mål: tilintetgjørelse av enhver nasjonalisme og på ruinene av denne oppbygningen av det jødiske verdensherredømmet.

Denne uendelige debatten går heller ikke upåaktet hen i avisen 1.Mai (nå Rogalands Avis) som tar problemet opp på lederplass 11.01.1939. Da har byrettsdommer Hakon Benneche i Stavanger også kastet seg inn i debatten *mot* Wyller.

Herr byrettsdommer Hakon Benneche har i et tilsvaer til advokat Wyller gitt sitt besyv med i laget om flytningespørsmålet. Innlegget hans oser av enøyet jødehat, som tydelig røper at han fortsatt er sterkt infiltrert av nazistiske sympatier og et inhumanistisk sinnelag som kynisk karakteriserer personen i ett og alt. (...) Denne (H.B) sin oppfatning tro gjør han nemlig alle flytninger om til foraktelige jøder, og spør i ”rettferdighetens navn” hva vi skal ha med å gi dem husly eller asylrett, når disse tydeligvis ut fra hans oppfatning må ansees som statsforbrytere etter norsk lov.

Det innlegget 1. Mai henviser til sto i Stavanger Aftenblad 10.01.1939. Her skriver Benneche blant annet.

Arbeidsløsheten og nøden hos våre egne kommer for alle ansvarsbevisste mennesker og især for myndighetene i første rekke og vil gjøre dem uvillige til å ta inn i landet slike jødiske flyktninger som det vil bli vanskelig å skaffe underhold og umulig å bli kvitt. (...) Men hjelpen må komme fra andre enn oss og vel i første rekke gjennom inn gripen fra jødene selv som ikke er så ganske snaue for hjelpemidler.

Men også en leder i Haugaland Arbeiderblad 09.01.1939 støtter Wyller og de som er enige med ham. Den spør etter engasjementet til de kristne.

I sin artikkel spør advokat Wyller med rette hvor er de kristne i denne tiden og hvorfor er de så tause? Spørsmålet har vært reist før i arbeiderpressen. Hvor er prestene, hvor er de som sier sig å følge i Kristi fotspor? Er ikke dette en sak å knytte Kristi navn til – han som ikke var redd for å rope vé over sin tids umenneskelighet.

Problemstillingen ”antijudaisme” i har engasjert meg, og jeg har vært i kontakt med en lang rekke teologer og lekmenn for å få innspill på dette. Men det er et utforsket felt, og jeg har derfor ikke kunnet trekke noen dyptgående konklusjoner så langt. Endre Fyllingsnes skriver i en artikkel (Den Norske Israelsmisjonen, 27.01.2005) at det i den eldste antijudaismen var tre anklager som gikk igjen mot jødene; ”de var gjenstridige og vantro av vesen, de drepte Jesus og de drepte kristne barn i ritualmord”. Når en så kommer til Luther, og mer ”moderne og akademisk teologi” som ville avvise overtro, blir jødedom og kristendom definert som uforenelige motsetninger. Disse motsetningene var: ”nåde i motsetning til lov og krav, frihet i motsetning til bundenhet og evangelium i motsetning til lov og bud, samt det verdensvide i motsetning til det nasjonale og innsnevrede”.

Antijudaisme handler altså ikke bare om holdninger til jødedommen som religion, men om teologiske spørsmål og ståsted. Evangeliene i det nye testamentet tar et oppgjør med jødedommen. Dette var barnelærdom i den norske grunnskolen i mange generasjoner, og holdt seg selvsagt sterkt gjeldende i søndagskolen. Begrepet ”erstatningsteologi” er brukt, noe som innebærer at ”de kristne erstatter jødene som Guds utvalgte folk”. I følge Fyllingsnes (27.01.2005) er erstatningsteologien eldre enn den moderne antijudaismen, men den har i dag har endret innhold. Nå betyr den at kristendommen har erstattet jødedommen. I dag har Israelsmisjonen tatt et oppgjør med erstatningsteologien, men den har stått sterkt, og står sterkt, i mange kristne menigheter.

Jeg tok også en rask og uformell telefonrunde i 2011 til flere søndagsskolelærere og spurte hvordan de formidlet historien om hvem som drepte Jesus. Alle ble egentlig litt forskrekket da det gikk opp for dem at de svarte ”jødene”, for de hadde ikke tenkt

over hva som lå i det svaret. Norsk Søndagsskoleforening ble så forfjamset over dette at de sendte meg et informasjonshefte for å vise at de arbeider mot rasisme!

Det kan synes som om det er et skille mellom lavkirkelige og høykirkelige miljøer med hensyn til jødene, med unntak av kvekerne. Prestene i statskirken har ofte høyere utdanning enn predikantene, og har i sin studietid, dersom de er utdannet ved vanlige universiteter, kontakt med mennesker fra andre vitenskapelige miljøer. Predikantene har ofte sin utdanning fra rene religiøse skoler. I mellomkrigstiden var ”kristent sinnelag” like mye knyttet til NS-tilhengere sitt jødesyn og motstanderne av å ta i mot flyktninger, som til mer radikale prester innenfor statskirken og arbeiderbevegelsen. Uten sammenligning for øvrig, kan en kanskje bruke kristne innenfor FRP og kristensosialister som eksempel på to motsatte ståsteder for kristne verdier. ”Kristen antijudaisme” i Rogaland kommer i mellomkrigstiden først og fremst til uttrykk gjennom ”Jødemisjonen” og konservative kristne. Men disse konservative kristne kan like gjerne tilhøre statskirken som lekmannsmiljøet, selv om det er en overekt i den siste.

Jødemisjonen som oppsto i Rogaland tidlig på 1800-tallet viser at Rogaland har lange tradisjoner for antijudaisme. Det var helt vanlig for kristne, innenfor alle kristne organisasjoner og menigheter, å støtte denne. Jødemisjonen bygget på at bare kristne jøder var ”gode” jøder. Denne oppfatningen satt i ryggmargen til mange kristne i mellomkrigsårene, og kan derfor ha vært en medvirkende årsak til den mangelen på støtte og hjelp til fastboende jøder og jødiske flyktninger.

Jeg har også vært fasinert av kontrasten mellom den sterke kulturelle kraften jødene har representert gjennom historien⁹⁸, og århundrer med jødeforfølgelser som kulminerte med Holocaust? Kan dette ha sin bakgrunn i det jeg oppfatter som et todelt menneskesyn i Europa etter renessansen? Der det var sterke motsetninger mellom

---

⁹⁸ Jødisk bidrag til kunst, kultur og vitenskap i den vestlige verden er svært omfattende. Blant de største bidragsyterne kan jeg nevne vitenskapsmennene Albert Einstein og Otto Hahn, sosiologen Zigmunt Bauman, komponistene Jacques Offenbach, Stephen Sondheim, Ira og George Gershwin og Ernest Bloch, forfatterne Isaac B. Singer, Franz Kafka, Saul Bellow, Arthur Miller og Imre Kertész, samt artistene Marx Brothers, Irving Berlin, Woody Allen, Barbara Streisand, Fanny Brice, Jerry Seinfeld, Mel Brooks og Bob Dylan. Så innenfor alle vitenskaps- og kunstgreiner har personer med jødisk familiebakgrunn hatt stor påvirkning, både i Europa og USA.

opplysningstidens idealer og den offisielle legitimeringen av populistisk og kristen antisemittisme?⁹⁹ Slik jeg tolker det, så finnes denne dualisme også mellom ”jøden” som kulturell impuls, og ”jøden” som viljeløst offer. Dette er en problemstilling som har engasjert meg i flere tiår, men som er altfor omfattende for denne oppgaven.

Når det nasjonale blir personlig blir det levende, skriver Anne Eriksen (1999, s. 87). Det er ikke vanskelig å se hvor rett hun har i det. Bare tenk på hvilke følelser en landskamp i fotball kan sette i sving. Om ikke fotballkampen akkurat handler om demokrati og menneskerettigheter, så vil jeg tro at de følelsene supporterne har når laget deres scorer, ligner følelsene som motstandsbevegelsen hadde da den plasserte bomber hos fienden. Vi vil forsvare vårt rykte som hederlige forkjempere for demokrati og menneskerettigheter, mot feige, brutale og, ikke minst, umenneskelige fiender.

”Det norske forsvaret er summen av verdier, holdninger og prinsipper som bor i hver enkelt av oss”, heter det i en omdømmekampanje fra forsvaret våren 2011¹⁰⁰. Retorikken har ikke endret seg siden 1945. For bildet som ble tegnet av tyskerne (nå al qaida) som de onde, ble (og blir) satt opp som kontrast mot oss selv; de gode. Både gjennom politisk retorikk, kommentarer til norske sportsprestasjoner og i fortellingen om vår nasjonale historie, blir vi fortalt at det er en del av vår ”norske natur” å være ærlige, rettferdige og modige. Vår historie skal derfor avspeile vår mentalitet. Og til den historien passer det dårlig med sviket mot jødene, både de norske og de som hadde flyktet fra de tyskokkuperte områdene.

Hvordan kan jeg forstå hvordan folk tenkte i forhold til jødene? Er det mulig å finne ut om folk lot seg lede av autoritetene sine holdninger til jødespørsmålet, eller om deres personlige holdninger til jødene var basert på intuisjon? Med intuisjon mener jeg her en holdning som man umiddelbart får og forfekter, som man intuitivt ”føler” er riktig, og som mangler rasjonelt resonnement.

---

⁹⁹ Slik jeg forstår historien, ser en også dette todelte menneskesynet i forhold til demokratiseringsprosessene i Europa og USA som skjedde parallelt med kulturimperialistisk kolonisering og misjonsvirksomhet, slavehandel, klasseforskjeller, behandlingen av annerledes tenkende, sinnssyke osv. Og det er i aller høyeste grad levende i dag, både i forhold til nasjonaliteter og raser, samt sosiale grupper som for eksempel rusmisbrukere, arbeidsløse, sosialklienter og asylsøkere.

¹⁰⁰ <http://forsvaret.no/aktuelt/publisert/nyheter/Sider/Omdømmekampanje.aspx>

Intuition as a way of knowing is in many ways the opposite of authority. When you believe in an authority, you accept unquestioningly what someone else tells you about the world. In contrast, when you rely on intuition, you accept unquestioningly what your own personal judgment tells you about the world. The intuitive approach takes many forms. Often it involves finding an explanation for your own behaviours or the behaviours of someone else. (-) A problem with this approach is that there are numerous biases that effect our perceptions, and also we often cannot accurately identify the true causes of our behaviour. In fact, a major research area in psychology concerns investigating the ways in which human judgement is subject to errors.
(Cozby 1985, s. 5)

Våre intuitive holdninger til mennesker som er fremmede eller annerledes baseres ofte på uvitenhet, og kan skape frykt og konflikter. En effektiv måte å dempe denne frykten på er å demonisere dem som skaper frykten. Dette vet vi skjedde med jødene, noe jeg skriver om i kapittelet om norsk antisemittisme, men det har også skjedd, og skjer stadig, med andre grupper som skiller seg ut, for eksempel sigøynere, tater og asylsøkere. Som Cozby (1985) skriver, så er det mange faktorer som påvirker våre intuitive oppfatninger, og det er store muligheter for at vi gjør feilvurderinger. Når det gjelder de intuitive, negative holdningene til jødene, så tenker jeg at disse kan ha oppstått hos noen i det øyeblikket NS-myndighetene for alvor strammet inn politikken overfor jødene, samt da norsk politi arresterte dem. Intuitivt kan noen da ha tenkt at dette må ha vært riktig, for ellers ville ikke det norske politiet arrestert dem. Slik legitimerte etter mitt syn politiet den nazistiske ideologien, og det kan ha fått tvilere til intuitivt å tro at den var riktig.

Jeg har lett i fortellingen etter spor. Og jeg fant noen: I nesten sytti år har vi fortrenget var medvirkning til at flere jødiske familier og enkeltpersoner i Rogaland ble utryddet. Vi har klart dette ved å plassere jøden som et offer som var forutbestemt til å møte denne ”skjebnen”. Samtidig viser fortellingen at jødene ikke var passive offer. De ble plassert i offerrollen for gjøre det lettere for alle som på ulike måter deltok i utryddelsen, ved arrestasjon, transport, kjøp av eiendeler eller ved ikke å advare eller hjelpe, å leve med sitt eget svik.

Når auksjonen over eiendelene til jødene ble annonsert i dagspressen, visste alle at de ikke ville komme tilbake. Og mens røyken steg fra krematoriepipene i Auschwitz sendte Stavanger Elektrisitetsverk et krav til bobestyreren for David Joseffs bo på kr. 117,63 kr.¹⁰¹. I tillegg kom det et skattekrav fra Stavanger kommune datert 12.01.1943 på 1900, 65 kr og fra Erling Johnsen ”husleie og reparasjon”, 362,30 kr for perioden 12.02. til 15.05.1943. Det er viktig å nevne at kravet til Joseff fra Stavanger Elektrisitetsverk er datert 10.06.1943 og gjelder strømforbruk fra oktober 1942 til april 1943.

En ung mann som skulle gifte seg sendte en forespørsel til bobestyrer Sirevåg om å få kjøpe noe av Joseffs bo for en billig penge¹⁰². Det var overrettssakfører Håkon Eeg Larsen, som med hilsenen ”Heil og sæl”, skrev at han gjerne vil ha gulvbelegget i dagligstuen, samt gulvteppet. Han ønsket også gardinene i samtlige av stuene, leilighetens beholdning av brensel og samtlige lysekroner og lyspærer. Videre fortalte han at også ønsket andre ting ”som skal til i et nystartet hjem”, så han ville i tillegg kjøpe Beckers elektriske komfyr og ovn, Beckers bokreol med bøker, hans kaminur, samt ”kaffeservis, middagservis, noen kasseroller og 2 stk. Lenestoler”.

Videre ble inntekten på auksjonsoppgjøret for David Joseffs bo totalt 4.440,66 kr¹⁰³. Men, utgiftene var større enn inntektene, nemlig 4.710,47 kr. For på utgiftssiden sto rengjøring av leiligheten med 47 kr, opprydning 25 kr, samt salær til bobestyrer, statsskatt og kommuneskatt, - ja, for å få balanse i regnskapet måtte David Joseffs krigsskadetrygd bli tilbakeført til bobestyrer Leif Sirevåg.

Selma Joseff Nilsen prøvde å få erstatning for dette etter krigen. Men det var lettere sagt en gjort. En erklæring av 01.11.1945¹⁰⁴ forteller at alle familiens eiendeler ble beslaglagt i 1942, men ”herr Joseffs datter Selma Joseff Nilsen, som hadde et halvt år gammelt barn, fikk imidlertid utlevert en del klær til seg selv og en del barnetøy”. Ut fra dette skjønner vi at Selma Joseff Nilsen må ha adoptert bort sønnen i perioden 26.10.-26.11.1942, så da handlet hun raskt. Samtidig bekrefter dette at alt annet ble

---

¹⁰¹ Lena Skår Størseths privatarkiv. Kopi av ”Fortegnelse over fordringer i Davif Joseffs bo”.

¹⁰² Lena Skår Størseths privatarkiv: Kopi av brev fra Eeg Larsen til Sirevåg.

¹⁰³ Lena Skår Størseths privatarkiv: Kopi av ”kontoutskrift etter oppgjør rundt Davis Joseffs bo”

¹⁰⁴ Lena Skår Størseths privatarkiv: Erklæring om biet til David Joseff m. familie

solgt på auksjon. Så etter krigen begynte en ny lang kamp for Selma Joseff Nilsen for å få en erstatning¹⁰⁵.

Etter at jødene ble arrestert og deportert ble de altså ranet av den norske staten, samt en lokalbefolkning som sloss om å kjøpe boet deres for en billig penge¹⁰⁶. Stavanger Kemnerkontor¹⁰⁷ (datert 12.01.1943), og Skattefogden i Stavanger¹⁰⁸, (datert 19.08.1944), sendte ut skattekrav mot Fein og Joseff til bobestyrer Sirevåg med løpende renter. Og når en leser auksjonsprotokollene, ser en at veldig mange mennesker var innom og kjøpte *alt* av stort og smått.

Både myndigheter og privatpersoner visste at jødene var sendt ut av landet. De visste også hvordan jødene ble behandlet i de tyskokkuperte områdene. Når de kjøpte gjenstandene visste de at jødene aldri kom tilbake. Jeg lurer på hva de sa til seg selv eller til hverandre når de rådslo om hva de skulle kjøpe. Kanskje en kniv til en krone fra Feins bo, eller kanskje en underkjole og et putevar som gikk samlet for 12,50? Og hva med Meltzers pyjamas for 20,00 kroner?¹⁰⁹ Man *må* ha gjort seg noen tanker. Det er ingen unnskyldning at man ikke kjente til *Holocaust*. For man visste at jødene ikke hadde reist fra alt de eide for å ta ferie, og overlatt til myndighetene å ta seg av boet sitt. Selv om politifolk, både fra det lokale politiet og statspolitiet står blant kjøperne, så var det flest ”vanlige” hjem som ble utstyrt med gjenstander fra jødeboene. Det var krig, og de som sto for auksjonen visste at de kunne tjene penger på alt fra defekte gummistøvler til brukt undertøy. Leilighetene ble ribbet, alt kunne omsettes. Men viktigere, myndighetene visste også at folk ikke brydde seg om *hvorfor* gjenstandene ble auksjonert bort.

Og jeg lurer på om noen fremdeles spiller på Georg Rechenbergs trekkspill som de fikk for 15 kroner...

---

¹⁰⁵ Lena Skår Størseths privatarkiv, ”Brev fra Selma Joseff til overrettssakfører Gerhart (sic) Våland, datert 18.11.1945

¹⁰⁶ Våga og Askelands privatarkiv ”Jøder i Rogaland”, Mappe C: Auksjon i Stavanger. Kopi av auksjonslistene etter jødeboene med navn på kjøperne.

¹⁰⁷ Lena Skår Størseths privatarkiv: Kopi av skattekrav fra Stavanger kemnerkontor til adv. Sirevåg med krav i Feins og Joseffs bo datert 12.01.1943

¹⁰⁸ Lena Skår Størseths privatarkiv. Kopi skattekrav i Joseffs bo, datert 17.08.1944

¹⁰⁹ Våga og Askelands privatarkiv ”Jøder i Rogaland”, Mappe C: Auksjonslistene med kjøpere

Referanseliste

- Bartow, Omar, (2005) *The "Jew" in Cinema. From The Golem to Don't Touch My Holocaust*, Indiana University Press
- Bauman, Zygmunt, (1997): *Moderniteten og Holocaust*, Erasmus/Vidarforlagets kulturbibliotek.
- Borghammer, Gottfred (1991): *Vekslende kår i unge år*, Stavangerforlaget.
- Browning, C.R. (1998): *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*. Harper Perennial
- Bryld, Claus m. fl. (2000): *Historieskabte såvel som historieskabende. 7 historiedidaktiske essays*. OP forlag i samarbeid med Foreningen af lærere i Historie og Samfundsfag
- Bøe, Jan Bjarne, (2006): *Å lese fortiden. Historiebruk og historiedidaktikk*. Høyskoleforlaget
- Dessingué A, Knutsen K, Laksfoss Hansen (red) (2010): *Flerstemte minner*, Hertervig Academic-Stavanger University Press
- Deaux, K. og Wrightsman, L.S. (1984): *Social Psychology*, Brooks/Cole Publishing Company
- Emberland, Terje, kapittel 25, Berg Eriksen, T, Harket, H. og Lorenz, E. (2005): *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. (Kap. 25), Cappelen Damm
- Fanebust, Frode (2009): *Krigshistorien. Toralv Fanebust og sannheten*. Pax
- Eriksen, Anne, (1995): *Det var noe annet under krigen*. Pax forlag
- Eriksen, Tore Linné, (2007): *Det første folkemordet i det tjuende århundre*, Unipub
- Hagen, T.V.H, Kvanvig, G. og Tronstad, R. (2010): *Jakten etter jødene på Agder*, Stiftelsen Arkivet.
- Jacobson, Howard (2007): *Kalooki Nights*, Vintage Books
- Jacobson, Howard (2010): *The Finkler Question*, Bloomsbury
- Jensen, Bernhard Eric (2006) *Historie, livsverden og fag*, Gyldendal, København
- Johansen, Per Ole (1984): *Norge og jødene 1914-1943*, Gyldendal Norsk Forlag

Johansen, Per Ole, (1989): *"Samfunnets pansrede neve"*. Statspoliti og overvåking 1918-1941. (Kap. 4-7) Gyldendal Norsk Forlag.

Johansen, Per Ole, (2006): *På siden av rettsoppgjøret*, (Kap. 1 og 2) Unipub

Kaldal, Ingar, (2003): *Historisk forskning, forståing og forteljing*, Samlaget

Kjeldstadli, Knut, (2010, 6.oppl) *Fortida er ikke hva den en gang var*, Universitetsforlaget

Marqusee, Mike, (2008): *If I am not for myself*, Verso London-New York

Mendelsohn, Oskar, (1992): *Jødene i Norge. Historien om en minoritet*. Universitetsforlaget

Meyer, Frank, (2009): *Tyskerleirene. Tyske flyktninger i Norge, Danmark og Sverige 1938-1945*, Unipub

Ottosen, Kristian (1994): *I slik en natt. Deportasjonen av jøder fra Norge*, Aschehoug

Roughvedt, Bernt, (2010): *Med penn og pistol. En biografi om politimester Jonas Lie*. Cappelen Damm.

Sebak, Per Kristian (2008): *...vi blir neppe nogensinne mang her...* Vigmstad/Bjørke

Sherman Jason, (2006): *Modern Jewish Plays*, Playwrights Canada Press

Singer, Isaac Bashevis (1981): *Ung mann søker kjærligheten*, H. Aschehoug & Co

Sæland, Frode, (2009): *Herman Beckers krig*, Aschehoug

Vold, Jan Erik (2000): *Mørkets sangerske*, Gyldendal

Våga Finn E, og Askeland, Ole J (2000): *Jødene i Norge og utryddelsen*, Stavanger Aftenblad

Øverland, Arnulf (1986): *Samlede dikt*, Aschehoug

Annet:

Våre falne, 1948

Stavanger Politilag 75 år, 1909-1984. Jubileumsbok. Verbum forlag 1984

Politi i Norge. Norsk Politiforbunds 75-års jubileumsskrift. S. Hammerstad boktrykkeri.

Nettsted og aviser:

Om J-stempling: <http://www.ssb.no/emner/00/00/sa39/del7.pdf>

Om Moritz Rabinowitz:

<http://www.h-avis.no/puls/unnskyld-moritz-rabinowitz-1.6199804>

Om Finn Kleppe og Moritz Rabinowitz

<http://www.hvitebusser.no/Webdesk/netblast/pages/index.html?id=258639>

Stavanger Aftenblad , 1 Mai og Haugesund Arbeiderblad: Leserbrevspaltene januar 1939

Arkiv:

Stavanger kommune, Byarkivet.

Statsarkivet i Stavanger

Riksarkivet i Oslo

Jødisk Museum i Oslo sitt arkiv

Våga og Askelund sitt privatarkiv, ”Jøder i Norge”

Lena Skår Størseth sitt privatarkiv, ”Familien David Joseff”

Unummerert arkiv. Politiet i Rogaland.

Muntlige kilder:

Dypsvåg, Liv, Stavanger + vedlagt brev 1

Eide, Kjell, politimester Stavanger

Engh, Torleif M, Stavanger

Johannesen, Einar Kåre, Stavanger

Skår Størseth, Lena, Stavanger

Steinmann, Samuel, Oslo

Teigland, Alice, Bergen + vedlagt brev 2

Pihenavn

1. Min dukkevagn fra Feins Magasin

Julius Fein og kona Røsi kom fra Litauen i 1904. De bodde en tid i Arendal, men slo seg senere ned i Stavanger. Med flid og nysgjerrighet startet de forretningen "Berlinerbasaren" i Østervåg 15, senere kalt "Feins Magasin".

Familien Fein hadde ikke barn selv, men i 1934 adopterte de Wilhelm Reichwald og i 1938 broren Hans fra Østerrike. Julius Fein ble arrestert da krigen kom, senere ble han satt fri, men i forretningen hans stod et skilt med teksten "Jødeforening" til langt ut på høsten. - Etter den første arrestasjonen bodde ekteparet Fein i Frøfjord, hvor de fikk seg trygge. Derfor avslo de tilbud om å dra til Sverige eller England. De ble begge arrestert under jødeaksjonene høsten 1942. Julius Fein ble gasset i hjel i Auschwitz ved ankomsten dit, 58 år gammel. - Brev fra Hefler utnevnte

lever?

Wilhelm
Willy

Retting

i Bergen

var i
Smedler-
løve i
Oslo

Flyttet
til Sverige
bosatte seg
i Bergen

etter
krigen

Furellene
kom
senere

død
1943
medlemsnummer?

J. Fein til "aresarier" som takke for hjelpen
til feirester som kom i varshelipater etter
"Dresden" forlis ved Karmøy i 1938.

Jeg fikk min dukkevogn fra Feins
Magasin i ca 1936. I 1. etasje var korte-
varer som bl.a. gymdrakt, sittedrakt,
koppesett, sanitetsbind. Til høyre var en trapp,
som ble revet for noen år siden. - Oppå var
lekene, en dør å tenke til bakte på, et sjer
av dukker og dukkevogner. I 2. etasje innerst
til høyre, hadde Fein sitt kontor. Inngang
fra Østervåg for finere kunder, fra kaisiden
for de mer loslitte.

Jeg bodde i Figgjøgt 9, og fam. Fein i
nabohuset nr. 11 De bodde hos Kronemann,
tysker. Jøden Reichwald flyktet fra Østerrike,
kun med frimerker som bagasje, og flyttet inn
til Fein. Han kom over gjerdet, og fikk norsk
undervisning av min mor. - En sønn, adoptert
av Fein, kom med verdisaker som splo og

3

personen som vi skulle få være på til
krigen var over. Han klarte å rømme ved
transport til gasskammeret, sies det, og flyknet
til Sverige, og var med i styrbene der. Etter
krigen kom han og hentet tingene, en ung
mann i kvenkeuniform, husker jeg.

Jeg ringte han i Bergen for ca 5-6 år
siden da mitt barnebarn skrev seroppgave
om jødene. Han var skeptisk, for en journalstip
i aftenbladet hadde fortalt videre om hans
fåle opplevelser i fangenskap. Plutselig utbrøt
han: Er det Liv? Han husket meg som den
lille nabosiken. Sa han ville besøke meg, drev
forretning, reiste mye og var flere og 8 år.
Vet ikke om han lever, har ikke hørt mer fra
han.

Liv Dypvåg

18.11.08

Bugm, 13-4-2011

Til

Kjersti Dybvig'

Takk for brevet!

Det jeg har å fortelle om Ada Becker!!

- En herlig, gla jente! Alltid smilende.
Hun hadde kastanjefarget, bølget hår, som sto
som et buis rundt et kjekt ansikt, fine, litte krumme
og røde fregn på neser, (grågrønn) lyse øyner, Hun
var ca: 160cm høy. En rask og sporty type!

Jeg ble først kjent med henne på en
pasketur. Men det meste, snakket jeg med
henne i den tiden- under krigen ca 1942, da jeg var
ansatt hos Fongeborg & Sævas kolonitilværelse, krysset
Fjergem Mæsgt. Joh. Thorsensgt.

Familien Becker hadde et kolonitagesbykke
i "Våland kolonitager".

Så hendte det at Ada's mor kom innom
og handlet på noen dager. Hun var en lili, koselig
dame, litt babber, brune smilende øyner, en skjønne mor.

Ada's far var innom i Stuvanger

Som oftes var det Ada, som kom og handlet
hos oss. - En dag, - det var i den tiden under krigen,
hvor vi fikk, - alle som in, - et grensebonbevis.
"Jeg har fått grensebonbevis", sier Ada. "Det har jeg
også fått mylig", - og går og henter mitt i kafebom
- Vi var mest opprørt av å se på foto'ne av oss, -
kn løgne og ukjente vi var på bildet, og prat og lo.
Så ser jeg en stor] i kopi farge mist i kortet
hennes. -- Det har ikke jeg!!! "Det er en j. fordi
jeg er jøde", sier Ada. "A - så jeg. Jeg visste at de var
"jöder, - men ka da - - - ?!"

Så bli du ikke mer prat om det, vi snakket
om alle ting, som Pijnters vis.

- Jeg tenkte ikke på dette for lange tider etterpå:-

-- En tidlig lys vårkveld; Ada var på en kvelds
tur med en venn. Da de kommu på toppen av
Biskopstjalsgt, ser hun langt ned i gaten, - utvifn
huset deres, - en stor bil! Løper ned - omr kanskje
næ - Mr, far og Ada ble med, - så henne ikke mer.

Ada hadde en eldre bror, som var bosatt i
Bugen, - sin bror nr. 2, Herman, to-tre år eldre enn
Ada, - mørk, krøller og brune øyne, middels høyde,
flyktet under krigen til England, sammen med
kammerater i gaten, bl.a. Per Winter Leversen, vår
nabo i Joh. Thorsensgt.

Per kom hjem etter jøden, men Herman ble
skutt ned over Tyskland i slutten av krigen, -
ble det fortalt.

Jørn like vi visste om jøde tragediene. Vi hadde
aldri opplevd onskap, - og tenkte ikke at noen
kunne bli behandlet så ufattelig, som vi nå
vet.

- Jeg hørte aldri noe ord fra Ada, om at
hun var jøde, at hun var redd! Alt det var jo
så utenkkelig, for oss alle.

Ada, minnes jeg som en fin, søt,
glad og fornøyd, smilende jente!

Jeg ser henne så tydelig, for meg
og minnes med vemod.

P.S. Dette er de minner
jeg har, og håper det kan
være deg til hjelp i ditt arbeid.

Hilsen

Mice Teigland